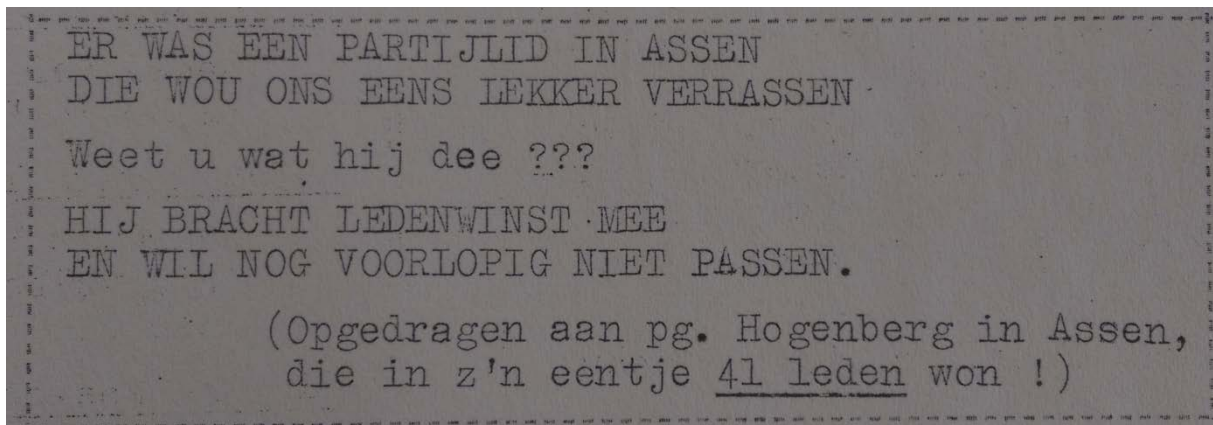

Masterscriptie
Tom Peters
s4139038

Studiejaar 2016-2017
15-06-2017

‘Versterk de rode draad!’

De veranderende houding van de PvdA in de omgang met en kijk naar haar ledenachterban

Figuur 1: Een eerbetoon aan een vlijtig leden-wervend PvdA-lid uit Assen (februari 1960)¹

¹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 726 'Ledenwerfactie Plan '63'. Gedichtje werd geplaatst in *Plan '63; Orgaan voor de ledenwerfactie* "Plan '63 2 (februari 1960) 3.

INHOUDSOPGAVE

- Inleiding	4
- Status Quaestionis	7
- Hoofdstuk 1	
o 1.1: Ontwikkeling van de sociaaldemocratie	15
1.1.1 De visie van Ban	15
1.1.2 De visie van Van Praag	16
1.1.3 Conclusie	18
o 1.2: De ledenachterban	19
1.2.1 De PvdA als ledenpartij	19
1.2.2 Partijlidmaatschap in Nederland	21
1.2.3 Partijlidmaatschap bij overige sociaaldemocratische partijen	23
1.2.4 Conclusie	25
o 1.3: Conclusie	25
- Hoofdstuk 2:	
o 2.1: Inleiding	27
o 2.2: Casus 1 (1959-1964)	
2.2.1 Politieke context	27
2.2.2 Bronnenanalyse	28
o 2.2: Casus 2 (1974-1978)	
2.3.1 Politieke context	31
2.3.2 Bronnenanalyse	31
o 2.3: Casus 3 (1988-1991)	
2.4.1 Politieke context	35
2.4.2 Bronnenanalyse	35
o 2.5: Conclusie	38
- Conclusie	40
- Bronvermelding	43

INLEIDING

Concertgebouw de Vereeniging, Nijmegen, 28 september 1991. Wim Kok betreedt het podium van de met zo'n twaalfhonderd leden gevulde zaal en gaat *all-in*: óf de leden stemmen in met de kabinetsplannen om de WAO-regeling drastisch te wijzigen en houden daarmee Kok in het zadel, of ze stemmen het plan weg en Kok treedt diezelfde dag nog terug als partijleider. Een paar dagen eerder heeft Kok in Rotterdam het zelf tot zo'n 'alles-of-niets'-kwestie gemaakt: *"Ik zal nooit uit de partij stappen, of ze moeten me eruit trappen. Maar als er geen draagvlak is voor deze plannen, moeten ze wel iemand anders gaan zoeken voor de leiding van de PvdA."*² Het zijn deze woorden die aangeven dat de Nederlandse sociaaldemocraten voor een keuze stonden die jaren later als een koerswijziging kan worden opgemerkt. De partij regeerde samen met het CDA en probeerde een oplossing te vinden om de torenhoge kosten van de WAO-regeling in te dammen. De maatregelen die het kabinet wilde gaan nemen (onder meer een fikse verkorting van de duur) werden gezien als een schande. Want juist de verzorgingsstaat, het sociale vangnet, werd als hét paradepaardje van de PvdA gezien. Dat uitgerekend partijleider Kok als vicepremier deze maatregelen wilde doorvoeren, schoot bij veel PvdA-leden in het verkeerde keelgat.

Wim Kok stond echter pal achter de maatregelen en probeerde in talloze bezoeken door het gehele land zijn visie aan de leden uit te leggen: om het sociaal vangnet betaalbaar en dus houdbaar te houden, moest er wel iets gebeuren.³ Een speciale editie van partijledentijdschrift *Rood*, geeft deze interne discussie goed weer. Enerzijds het geluid van de partijtop, en anderzijds het geluid van de verontwaardigde en veelal boze achterban: de Partij zou zodanig zijn weggedreven van haar achterban en haar principes, dat zij niet meer herkenbaar was.⁴ Postzakken met lidmaatschapsopzeggingen en brieven vol woede kwamen er dagelijks binnen op het partijbureau in Amsterdam: "Dit is een grondige ondermijning van een van de belangrijkste sociale zekerheden die in de loop van de jaren met veel strijd en inzet (met name van de 'oude' PvdA) zijn verworven."⁵ Termen als "kiezersbedrog", "a-sociaal" en "sociale vernieling" geven goed weer wat als kernboodschap van de binnengekomen poststukken kan worden gezien. Kortom: de kabinetsleden van de PvdA, in het bijzonder Wim Kok, hebben van de PvdA een partij gemaakt die niet meer voor alle leden herkenbaar en vertrouwelijk was.

Een dikke vier jaar later zou Kok, op dat moment minister-president in het eerste 'paarse' kabinet, de koerswijziging van de PvdA definitief maken door te spreken over 'ideologische veren' die de partij zou hebben afgeschud. De PvdA zou onder Kok duidelijk op het midden aansturen, hetgeen door velen (waaronder Jan Marijnissen) later is uitgelegd als het verkwanselen van de socialistische waarden die de PvdA in zich draagt. Over deze sleutelmomenten is genoeg geschreven en de conclusie kan helder zijn: de partij bevestigde in de jaren negentig inderdaad dat ze een partij was die het midden opzocht. Dat gebeurde onder aanvoering van de partijtop. Maar wat gebeurde er in de rest van de partij? Hoe is de, in 2016 zeventig jaar oud geworden, Partij van de Arbeid als ledenpartij ontwikkeld?

² T. Niemantsverdriet, *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam 2014), 42.

³ Niemantsverdriet, *De vechtpartij*. (Amsterdam 2014), 41.

⁴ Rood, jaargang 1, nummer 7 (september 1991), 21 ('Dit kan niet en mag niet')

⁵ Rood, jaargang 1, nummer 7 (september 1991), 21 ('Dit kan niet en mag niet')

In dit onderzoek zal allereerst worden gekeken hoe het ledenaantal van de Partij van de Arbeid zich in nationale en internationale context heeft ontwikkeld. Door deze te vergelijken met periodisering en die door wetenschappers gemaakt zijn over sociaaldemocratische partijen, blijkt wanneer de ontwikkeling van de PvdA als ledenpartij in deze periodisering past en wanneer juist niet. Op basis van deze vergelijking zullen er een aantal casussen naar voren komen, die het nader onderzoeken waard zijn. Deze casussen worden aan de hand van ledenwerfacties, interne onderzoeken, krantenartikelen en overige correspondentie onderzocht. Zo kunnen deze casussen ons meer vertellen over de houding die de partij had richting haar leden en hoe deze omgang door de jaren heen is veranderd. Uiteindelijk kan er dan een nieuwe periodisering worden opgesteld die de ontwikkeling van de PvdA als ledenpartij door de jaren heen weergeeft.

STATUS QUAESTIONIS

“Hoe maak je van de potpourri van ongenoegen, onveiligheidsgevoelens, rancune, vreemdelingenangst en onbehagen die onder de kiezers leeft, herkenbare sociaal-democratische politiek?”⁶ Dit citaat van professor in de rechtsgeleerdheid Paul de Beer, dat in 2002 in *Socialisme & Democratie* verscheen, illustreert de benarde situatie van de sociaaldemocratie. De analyse van De Beer volgde op de nederlaag die de Partij van de Arbeid in dat jaar leed bij de verkiezingen die het kabinet Balkenende I zouden inluiden. De toon in het artikel is dat de sociaaldemocratie zich eens inhoudelijk zou moet herbezinnen; juist terug naar haar beginselen. Wanneer de stroming onder druk van bovenstaande ‘potpourri’ over zou gaan op een nieuwe koers die puur op electoraal gewin is gericht, zou dat op de lange termijn het einde van de Nederlandse sociaaldemocratie betekenen, aldus De Beer.⁷

Bovengenoemd essay sluit aan bij een nog voortdurende wetenschappelijke discussie over de internationale sociaaldemocratie, die zijn oorsprong zo ongeveer in de tweede helft van de jaren zeventig kent. Zo verscheen in 1977 onder redactie van W.E. Paterson en A.H. Thomas de bundel *Social Democratic Parties in Western Europe*. In deze breed opgezette analyse van de Westerse sociaaldemocratie, luidden deze twee wetenschappers ook al de noodklok: door het wegvallen van de naoorlogse sociale structuren die de basis van de sociaaldemocratie hadden gevormd, werd het moeilijk voor sociaaldemocratische partijen om een nieuwe identiteit te creëren.⁸ Hun voedingsbodem viel namelijk weg en het was nog niet duidelijk hoe zij in de nieuwe maatschappij het verschil zouden moeten maken.⁹ Toch maskeerden de vele regeringsdeelnames nog even de problemen: er was zodoende sprake van een ‘stable crisis’ in de internationale sociaaldemocratie.¹⁰ Deze ‘stable crisis’ bleef in de jaren zeventig en tachtig voortduren en kreeg in de jaren tachtig ook meer aandacht in de wetenschappelijke literatuur. Zo legden socioloog Przeworski en de politicoloog Sprague de stand van de sociaaldemocratie een paar jaar later (1986) uit als een houdgreep waaruit de stroming niet zou kunnen ontsnappen.¹¹

Maar deze visie krijgt halverwege de jaren tachtig weerwoord in het wetenschappelijke debat. Dit nieuwe geluid komt onder andere naar voren in *Politics against markets: the Social Democratic road to power* van de Deense socioloog Esping-Andersen. Politieke partijen zouden in de hierboven uiteengezette visie louter als statische actoren worden neergezet, terwijl partijen juist kunnen inspelen en meebewegen met maatschappelijke veranderingen.¹² Ook politicoloog Wolfgang Merkel geloofde in 1989 niet in de ondergangsverhalen van de sociaaldemocratie. Deze waren volgens hem ten onrechte gestoeld op een sociologisch determinisme, terwijl de werkelijkheid veel genuanceerder was.¹³ Hij verklaarde dit probleem, omdat de wetenschappelijke onderzoeksmethode tot dat moment

⁶ P. de Beer, ‘Heeft de sociaal-democratie nog bestaansrecht?’, *Socialisme & Democratie* 2002 7/8 44-55, 44.

⁷ P. de Beer, ‘Heeft de sociaal-democratie nog bestaansrecht?’, *S&D* 2002 7/8, 55.

⁸ W.E. Paterson en A.H. Thomas, ‘Introduction’, in: W.E. Paterson en A.H. Thomas (red.), *Social Democratic Parties in Western Europe* (Londen 1977) 11-24, 22-23.

⁹ Paterson en Thomas, ‘Introduction’, 22-23.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ A. Przeworski en J. Sprague, *Paper Stones: A history of electoral socialism* (Chicago/Londen 1986).

¹² G. Esping-Andersen, *Politics against markets: the Social Democratic Road to Power* (Princeton 1985).

¹³ W. Merkel, ‘After the Golden Age: A decline of social democratic policies in western Europe during the 1980’s?’, *Working Paper* 20 (1989) 1-56, 15.

tekort schoot: er moest een nieuwe, 'ecclectic and open' [sic.], benadering komen die in deze wetenschappelijke discussie waardevol zou kunnen zijn.¹⁴

In de jaren die volgden, stonden wetenschappers voor een moeilijke opgave. Want ja, de sociaaldemocratie leek het zwaar te hebben, maar tegelijkertijd bleek het ook een stroming die zich voorlopig steeds wist te redden. Dit gebeurde in een tijdperk van modernisering en veranderende sociale verhoudingen, waar de gevestigde partijen een antwoord op moesten zien te vinden. Een geliefd onderzoeksthema werd de relatie tussen de sociaaldemocratie en het neoliberalisme, dat in deze jaren aan de centrumrechtse zijde van het politieke spectrum de kop op stak. Zo beredeneerde de Australische politicoloog Ashley Lavelle aan de hand van een onderzoek naar de Duitse en Zweedse sociaaldemocratische partijen uit de jaren 1970, dat de politieke stroming het neoliberalisme sinds de jaren zeventig zelfs grotendeels omarmd zou hebben.¹⁵

Ook Phillipe Marlière, een in Franse en Europese politiek gespecialiseerde politicoloog, schreef in de inleiding van de bundel *Social democratic parties in the European Union* in 1999 dat het naoorlogse 'sociaal-kapitalisme' langzaam maar zeker opging in een zogeheten 'liberaal-kapitalisme'.¹⁶ Het werd steeds moeilijker om verschillen te herkennen tussen keuzes die sociaaldemocratische partijen enerzijds en conservatieve partijen anderzijds op het gebied van economische vraagstukken maakten. Dit zorgde ervoor dat de sociaaldemocratie als politiek model verzwakte, maar het tastte daarnaast ook de identiteit van de individuele partijen aan.¹⁷ Ook in deze periode kwamen er weer geluiden in het wetenschappelijke debat over het einde van de sociaaldemocratische stroming, al zijn deze onderzoeken nu een stuk diepgaander.

Een voorbeeld daarvan zijn verschillende werken van hoogleraar politicologie Ruud Koole, die later nog onder meer partijvoorzitter van de PvdA zou worden. Koole schreef in de jaren negentig over het ontwikkelende Nederlandse partijlandschap, waar traditionele ledenpartijen zich langzaam maar zeker ontwikkelden tot, zoals hij het omschreef, moderne kaderpartijen: partijen waar de professionele top grotendeels de dienst uitmaakt en waar maar weinig (betalende) leden zijn overgebleven.¹⁸ De financiering geschiedt dus grotendeels door de overheid en kiezers worden door campagnes over populaire issues en met aantrekkelijke leiders getrokken. Een van de weinige kenmerken die een moderne kaderpartij volgens Koole nog over heeft gehouden uit de tijd dat het een massapartij was, is haar interne organisatiestructuren, omdat het hele functioneren van de partij daarop gestoeld was.¹⁹ Deze visie ondersteunt het beeld van de partij als een handelende en veranderende actor door de jaren heen, die op nieuwe manieren uitdagingen probeert in te vullen, zoals Esping-Andersen in de late jaren tachtig ook al beweerde.

Waar Koole dus opriep tot meer ideeënvorming binnen de sociaaldemocratie, wordt in een analyse van de aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ A. Lavelle, 'Social Democracy or Neo-liberalism? The Cases of Germany and Sweden', in: G. Curran en E. van Acker, *Globalising Government Business Relations* (Melbourne 2007) 117-144, 117.

¹⁶ P. Marlière, 'Introduction: European Social Democracy *in Situ*', in: R. Ladrech en P. Marlière, *Social democratic parties in the European Union* (Basingstoke/Londen 1999) 1-15, 12-13.

¹⁷ P. Marlière, 'Introduction', 12-13.

¹⁸ R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Leiden 1992).

¹⁹ Koole, *De opkomst van de modern kaderpartij*.

Rijksuniversiteit Groningen verbonden historicus Gerrit Voerman en politicoloog Paul Lucardie, beschreven dat juist andere partijen op het linkse politieke spectrum in de laatste jaren een verhaal wisten te creëren dat aansloot bij een moderniserende samenleving en daarnaast een hoop mensen aansprak.²⁰ Die ontwikkeling zien we niet alleen in Nederland, maar bijvoorbeeld ook bij de Britse sociaaldemocratie. Het essay in 2008 van de Britse historicus en politiek adviseur (van onder meer Tony Blair) Roger Liddle, in *Public Policy Research* laat ditzelfde beeld zien.²¹ De sociaaldemocratie moest zorgen dat het steeds een nieuw verhaal en nieuwe toekomstideeën wist te vormen die mensen aanspraken.²² Mocht dit niet lukken zou de stroming ten onder gaan; enerzijds omdat het inhoudelijk dan geen toegevoegde waarde meer heeft ten opzichte van andere partijen, maar anderzijds ook omdat steeds minder mensen zich dan nog aangetrokken voelen tot de stroming.

Het is deze ontwikkeling die een nieuwe 'golf' in de geschiedschrijving teweegbracht, een golf die meer op zoek ging naar interne partijontwikkelingen door de jaren heen. In het boek *The end and the beginning: the revolutions of 1989 and the resurgence of history* analyseerde de in internationale politiek en economie gespecialiseerde bestuurskundige Cornel Ban de sociaaldemocratie, in het licht van 'breukjaar' 1989.²³ Zijn analyse is iets diepgaander dan de hierboven uiteengezette analyse van Liddle. Ban zag in de ontwikkeling van de sociaaldemocratie drie perioden; een eerste periode van transformatie (1899-1936), een tweede van afzwakking (1936-1982) en een laatste van integratie (1982-).²⁴ Om deze indeling en zijn keuzes beter te begrijpen zal hier kort worden ingegaan op de drie periodes van Ban. Ban omschreef de sociaaldemocratie in de transformatiefase als een stroming die het marxisme herdefinieerde en niet uit is op een revolutie, maar uitkeek naar een geleidelijke transformatie van het kapitalisme in het socialisme.²⁵ De tweede periode liet Ban beginnen in het interbellum, waar de sociaaldemocratie onderdeel uit ging maken van het 'redelijke midden' tussen het radicale communisme aan de ene kant en het extreemrechtse nationaalsocialisme en fascisme aan de andere kant.²⁶ De focus van de sociaaldemocratie verschoof daarmee ook meer naar het midden toe: het kapitalisme hoefde niet meer per se op te gaan in het socialisme, maar zou beter worden afgezwakt of beteugeld.²⁷ De derde periode van Ban ging van start met het ontstaan van een 'derde weg'-theorie. Deze 'derde weg' kwam op verschillende manieren voor in Europa, maar deelde een aantal gedeelde overtuigingen. Zo gaven zij allen toe dat economieën vanuit een macroniveau bekeken moesten worden en beschouwden zij de arbeidsmarkten als flexibele organen.²⁸

Op die manier zag Ban de Europese sociaaldemocratie zich ontwikkelen van een sterk aan het marxisme gelinkte, socialistische, stroming naar een veel meer op het neoliberale gedachtegoed gerichte ideologie. De ene wetenschapper legde deze ontwikkeling inderdaad uit als de doodsteek voor de sociaaldemocratie, terwijl anderen het huwelijk met het neoliberalisme juist als de toekomst

²⁰ G. Voerman en P. Lucardie, 'Sociaal-democratie nu definitief verdeeld : met volwassen SP is het abonnement van de PvdA op de linkse stem verlopen', *NRC Handelsblad*, 8-3-2007, 9.

²¹ R. Liddle, 'Is this the death of social democracy in Europe?', in: *Public Policy Research* (2008), 15, 3, 111-113.

²² Liddle, 'Is this the death of social democracy in Europe?', 113.

²³ C. Ban, 'Was 1989 the End of Social Democracy?', in: B.C. Iacob en V. Tismaneanu (red.), *The End and the Beginning: The revolutions of 1989 and the Resurgence of History* (Budapest 2012) 127-168.

²⁴ Ban, 'Was 1989 the End of Social Democracy?', 130-146.

²⁵ Ibidem, 130.

²⁶ Ibidem, 135-136.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, 145-146.

voor sociaaldemocratische partijen zagen.²⁹ En op die manier kon je het jaar 1989 ook op verschillende manieren interpreteren. Feit is echter, volgens Ban, dat de sociaaldemocratie zich door de tijd heen als een uiterst dynamische stroming heeft opgesteld.

Deze visie zien we ook terug in de historische analyse van de Europese sociaaldemocratische partijfamilie, in de in 2013 uitgekomen bundel *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union*.³⁰ De politicologen Escalona, Vieira en De Waele spreken alleen niet zo zeer van een geleidelijke ontwikkeling in de partijfamilie, maar stellen dat de naoorlogse sociaaldemocratie inmiddels is vervangen door een nieuwe, meer moderne, sociaaldemocratie. Toch is de ondertoon in de meeste analyses richting de toekomst niet heel positief, omdat de partijen te maken hebben met veel sociale veranderingen en andere problemen. Eén van deze problemen is het mogelijk 'wegvallen' van het electoraat, of in ieder geval het verliezen van veel stemmen aan andere, linkse, partijen. Het abonnement van sociaaldemocratische partijen op (in ieder geval) het grootste gedeelte van de linkse stemmen is, zoals ook al werd opgemerkt door Voerman en Lucardie, in de late twintigste eeuw veel minder overtuigend geworden.³¹ Ook na de crisis van 2008 blijft dit percentage erg laag, hetgeen door Wolinetz extra opmerkelijk wordt genoemd.³² Kanttekening die daarbij gemaakt moet worden is dat de afname in stempercentages niet wil zeggen dat de sociaaldemocratische partijen daardoor ook uit de Europese regeringen verdwenen. De coalities van België (2011), Nederland (2012) en Duitsland (2013), waar overal sociaaldemocratische partijen een plaats hadden, zijn voorbeelden hiervan.³³

In de afgelopen jaren kwamen er ook meer werken die de bovenstaande problemen binnen de Nederlandse sociaaldemocratie in kaart probeerden te brengen. Zo schreven de hoogleraar cultuursociologie Dick Houtman en de socioloog Peter Achterberg in *Socialisme & Democratie* een artikel, waarin zij het probleem rond de sociaaldemocratie toeschreven aan het spaak lopende huwelijk tussen arbeiders en schoolmeesters.³⁴ De achterban is geen uniforme groep die zich op het gebied van bijvoorbeeld hun beroepsgroep of hun inkomensniveau makkelijk laat inkaderen. Zoals de titel van het artikel al verklapt, is de Partij van de Arbeid evenzo een partij van arbeiders, als 'een partij van schoolmeesters, dominees, advocaten.'³⁵ De PvdA heeft in de loop van de tijd steeds meer moeite gekregen om deze gespleten en diverse achterban (het 'huwelijk') bij elkaar te houden, terwijl daarin juist de meerwaarde van de partij te vinden is. Zodra dit huwelijk strandt, verliest de partij haar meerwaarde: immers de groep 'arbeiders' wordt al aangetrokken door de SP en de schoolmeesters door D66.³⁶ Het voortbestaan van de PvdA valt of staat volgens Houtman en Achterberg dus met het al dan niet bijeen houden van de diverse achterban.

Een ander belangrijk werk over de stand van zaken binnen de Nederlandse sociaaldemocratie, is het boek *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*, De al eerder genoemde verkiezingszege van 2012,

²⁹ Ibidem, 166-167.

³⁰ F. Escalona, M. Vieira en J.M. de Waele, 'The Unfinished History of the Social Democratic Family', in: J.M. de Waele, F. Escalona en M. Vieira (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Basingstoke 2013) 3-29.

³¹ S.B. Wolinetz, 'Sociaaldemocratie in tijden van globalisering', in: F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 277-308, 278.

³² Wolinetz, 'Sociaaldemocratie in tijden van globalisering', 278.

³³ Ibidem.

³⁴ D. Houtman en P. Achterberg, 'Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis' in: *Socialisme & Democratie* (2009) 6, 22-27, 23.

³⁵ Houtman en Achterberg, 'Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis', 23.

³⁶ Ibidem, 26.

waardoor de PvdA deel zou nemen aan kabinet Rutte II, zou je ook hier kunnen zien als een uitzondering op de neerwaartse tendens. Dat schetst politicoloog Philip van Praag aan de hand van een analyse die de electorale ontwikkeling van de Partij van de Arbeid in beeld brengt. Hij deelde daarbij de afgelopen zeventig jaar in vier periodes in.³⁷ De eerste periode, de jaren 1946-1958, stond in het teken van wederopbouw, de komst van de verzorgingsstaat en (natuurlijk) Willem Drees.³⁸ Hoewel een electorale doorbraak uitbleef, wisten de sociaaldemocraten wel degelijk hun stempel op het beleid te drukken. De tweede periode liep van 1959 tot 1986 en werd gekenmerkt door een heroriëntatie in de eerste jaren, gevolgd door electorale successen in de Den Uyl-jaren.³⁹

Vanwege het meer grillige verloop van de laatste twee fasen zullen deze iets uitvoeriger behandeld worden. Met het begin van de derde periode (1986-2002) stond de PvdA er, na de 'overwinningsnederlaag' van 1986 beroerd voor en (hoewel er grote schommelingen te zien zijn) laat Van Praag de dalende electorale trend in 1989 van start gaan.⁴⁰ Vanaf dat jaar tot het eind van deze fase duikelde het percentage PvdA-stemmers in de arbeidsklasse; zelfs tot onder de 30% in 2002. Het was een historisch dieptepunt, dat echter in 2010 al doorbroken werd. De laatste fase, door Van Praag tot 'electorale achtbaan' gedoopt, liet twee gezichten zien: een van hoop, maar vooral een van vrees.⁴¹ De percentages tonen het afgelopen abonnement van de PvdA op de stem van de arbeidsklasse aan: stemden in 1989 nog meer dan de helft van de arbeiders op de sociaaldemocraten, in 2012 (nota bene een 'hoopgevend' jaar) was dat percentage nog slechts 35%.⁴²

En hoewel er in 2012 een kleine slag werd geslagen, is Van Praag niet overtuigd dat dit de neerwaartse trend doorbroken heeft. Hij zegt daarover het volgende: "Het goede resultaat betekende echter niet dat er sprake was van structureel herstel. De PvdA wist als oppositiepartij te profiteren van de problemen bij GroenLinks en de zwakke campagnes van SP en PVV, maar na 2012 bleek opnieuw dat de partij als regeringspartij die de verantwoordelijkheid neemt voor ingrijpende bezuinigingen en hervormingen, haar kiezers niet weet vast te houden." ⁴³ De verliezen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2014 en de Provinciale Statenverkiezingen van 2015 ondersteunen deze visie. Bij deze verkiezingen kwam namelijk naar voren dat de sociaaldemocraten hun dominante positie in (van oudsher) belangrijke steden als Amsterdam en Groningen verloren en dat zij daarnaast steeds minder kiezers van Turkse en Marokkaanse afkomst aan zich wisten te binden.⁴⁴ De dominantie van de PvdA over de Nederlandse linkse kiezers wordt dus steeds minder en daarmee brokkelt haar aandeel in het parlement ook af.

Uit de analyse van Van Praag komt dus naar voren dat, in 70 jaar Partij van de Arbeid, er steeds minder arbeiders op de partij stemmen. Toch wordt er ook een aantal keer gesproken over een ideologische heroriëntatie. Zoals hierboven al werd uiteengezet, moest de stroming zich ongeveer

³⁷ P. van Praag, 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA', in: F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 99-125, 100.

³⁸ Van Praag, 'Van kiezers en campagnes', 102-104.

³⁹ Ibidem, 104-110.

⁴⁰ Ibidem, 112-116.

⁴¹ Ibidem, 116. De grafiek laat zien dat in 2003 ongeveer 12,5% en in 2012 ongeveer 10% meer arbeiders op de PvdA stemden ten opzichte van de vorige Tweede Kamerverkiezingen. Ook laat het zien dat er in 2006 (ongeveer -12%) en 2010 (ongeveer -5%) weer een aanzienlijk deel van de arbeiders wegliepen bij de PvdA.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem, 121.

⁴⁴ Ibidem.

vanaf de jaren 1980 gaan aanpassen aan een meer liberale tijdgeest. Dat had dus bijvoorbeeld te maken met het aanpassen aan neoliberale sociaaleconomische standpunten, omdat de naoorlogse maatschappelijke verhoudingen waren veranderd. Het kan echter ook zijn dat deze veranderende verhoudingen ervoor zorgden dat de PvdA zich juist niet meer richtte op de arbeidersklasse, maar juist meer op maatschappelijke middenklassen. Dit zou teruglopende stempercentages in de arbeidersklasse ook kunnen verklaren.

In de wetenschappelijke literatuur die over de Partij van de Arbeid en haar manier van politiek bedrijven is verschenen, zien we de focus op haar ledenbestand niet direct terugkomen. In een van de eerste terugblikken op het ontstaan van de sociaaldemocratische partij, die in januari 1956 als uitgave van partijblad *Socialisme & Democratie* verscheen werd het al dan niet voltooid hebben van de 'doorbraak' als een van de belangrijkste thema's behandeld. Over de ontwikkeling in het ledenbestand, de achtergrond en visie van de partijleden wordt niets geschreven.⁴⁵ Wel bleek uit een passage over levensbeschouwelijke/religieuze oriëntatie, dat de PvdA deze religieuze dominantie heeft pogen te breken, maar zelf ook een huis bood voor mensen die dergelijke overtuigingen hebben: *"Verscheidenen van haar leden sturen hun kinderen naar levensbeschouwelijke scholen of jeugdverenigingen, evenals zij somtijds zelf lid zijn van levensbeschouwelijke organisaties. Daartoe hebben zij niet het alleen het volste recht, maar zij worden er ook niet op aangezien."*⁴⁶ De Partij van de Arbeid wilde, als onderdeel van de te creëren 'doorbraak' een huis bieden voor mensen van allerlei sociale positie, religieuze oriëntatie etc.: in het creëren van een dergelijke 'volksgemeenschap' zag het haar meerwaarde in het Nederlandse, naoorlogse, politieke landschap.⁴⁷ Om die reden richtte de PvdA zich dan ook op arbeidersgroepen, middengroepen en (dus) ook de confessionele kiezers; het aanspreken van de laatste groep was namelijk de kern van de te creëren 'doorbraak'.⁴⁸

De analyse van de politieke en electorale focus van de partij bleef in deze tijd echter nog vrij oppervlakkig, wellicht mede doordat de verzuiling nog steeds de greep op de politieke structuren aardig in de hand had. Het zijn de roerige zestiger jaren die deze focus zouden gaan verleggen, met werken als *'Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA'*.⁴⁹ Kritische, jonge, PvdA'ers vonden dat de Partij van de Arbeid zich inhoudelijk moest herbezinnen. Hoewel ook werken zoals deze de achterban van de PvdA niet gingen uitpluizen, gaven ze wel de voorzet om dit in de volgende jaren te gaan doen. Want onder invloed van de Nieuw Links-stroming en de daarbij horende interne discussies, verdeelde de achterban zich in groepen en zou de verhouding leden-kiezers ook langzaam interessanter worden.

In de jaren tachtig worden er vanuit de PvdA een aantal wetenschappelijke werken gepresenteerd die hun licht lieten schijnen op (onder meer) de interne discussies uit de jaren zestig. Een daarvan is *'Een partij in de tijd'*, dat door de Nederlandse onderzoeksjournaliste Anet Bleich geschreven is. Zij omschreef de periode van de jaren zestig als 'de Overgang'.⁵⁰ Bleich koos voor deze

⁴⁵ W. Thomassen, 'De idee van de doorbraak', *Socialisme & Democratie: 'Tien jaar Partij van de Arbeid'* 2, februari 1956, 118-120.

⁴⁶ J.P. Kruijt, 'Volksgemeenschap en verzuiling', *Socialisme & Democratie: 'Tien jaar Partij van de Arbeid'* 2, februari 1956, 121-126, 126.

⁴⁷ J.P. Kruijt, 'Volksgemeenschap en verzuiling', 126.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ H. van den Doel en H. Lammers (red.), *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).

⁵⁰ A. Bleich, *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 87-108.

term, omdat ze de jaren zestig als een nieuw politiek evenwicht beschouwde.⁵¹ De Partij van de Arbeid had volgens haar *‘grote moeite om zich op een herkenbare manier aan den volke te presenteren.’*⁵² Maar ook hier bleef de beschouwing van ‘het volk’ beperkt tot de kiezers en wordt het onderscheid met de ledenachterban niet gemaakt. In een uitgave van de PvdA-commissie voor Programmatische Vernieuwingen (*‘Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie’*) in 1987 werd ook dieper in gegaan op de ontwikkeling van de Partij van de Arbeid door de jaren heen.⁵³ Het boek kan gezien worden als een herbezinning op de voorafgaande jaren en een opdracht voor de nabije toekomst. Het electoraat en de ledenachterban als onderzoeksobject bleef in dit werk nog achterwege. In een volgende wetenschappelijke bundel, die door een partijwerkgroep onder leiding van Wim Kok wordt geschreven, werd de achterban van de partij wel degelijk behandeld.⁵⁴ Hier werd voor het eerst ook een onderscheid gemaakt tussen de partijleden en de kiezers; het electoraat. De werkgroep zag een afnemend ledenaantal, dat ze voor een groot deel aan de plek in de oppositie van de voorgaande jaren konden verklaren.⁵⁵ Ook bleek dat de ledenachterban vergrijsde en dat de partij moeite had om jonge mensen aan te trekken. Dit moest volgens de werkgroep veranderen en daarom was de PvdA *‘voornemens mensen uitdrukkelijker te vragen een vorm van deelname aan de verwezenlijking van politieke vernieuwing te overwegen – ook door lid te worden van de PvdA’*.⁵⁶ Vervolgens ging het hoofdstuk verder in op de manier waarop de ledenachterban zou kunnen worden ingezet in de partij. Het is dus duidelijk dat de partij inzag, dat het electoraat en de ledenachterban niet meer (langer) dezelfde groepen waren, mede doordat de ledenachterban rap achteruitliep.⁵⁷

In 1990 verscheen vervolgens een van de belangrijkste wetenschappelijke werken over de Partij van de Arbeid; *‘Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA 1966-1977’*, geschreven door de al eerder aangehaalde Philip van Praag.⁵⁸ De elf jaar die Van Praag kiest, staan bekend als de Nieuw Links-jaren en daarmee als een van de roerigste perioden uit de geschiedenis van de Partij van de Arbeid. Van Praag zag het begin van deze ontwikkeling in de late jaren vijftig: een periode waarin de partij *“aan het heroriënteren was op haar identiteit en strategie”* en waarin de PvdA tot de conclusie kwam dat haar focus op zowel arbeidersgroepen en (confessionele) middengroepen niet meer vol te houden was.⁵⁹ De strategie onder Drees was erg succesvol (het bestreed immers de CPN en sprak veel arbeiders aan), maar de PvdA verloor volledig het profiel van een partij voor de middenklassers: *“Men profileerde zich onder leiding van Drees als regeringspartij die de belangen van de laagstebetaalden in de samenleving behartigde, maar had weinig oog voor de belangen van de middengroepen.”*⁶⁰

De jaren die Van Praag beschreef, waren ook de jaren waarin politiek en het voeren van campagnes meer wetenschappelijk zouden worden. Voor het eerst ging de PvdA ‘professionele’ campagnes opzetten, omdat het aantal zwevende kiezers en daarmee het potentieel electoraat toenam.⁶¹ De vijver waarin de klassieke volkspartijen konden ‘vissen’ werd onder invloed van de

⁵¹ Bleich, *Een partij in de tijd* 87-88.

⁵² Ibidem, 88.

⁵³ J. Pronk (red.), *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1987).

⁵⁴ W. Kok (red.), *Bewogen beweging: sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam 1988).

⁵⁵ Kok (red.), *Bewogen beweging*, 55-56.

⁵⁶ Ibidem, 56.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ P. van Praag, *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1976)* (Amsterdam 1990).

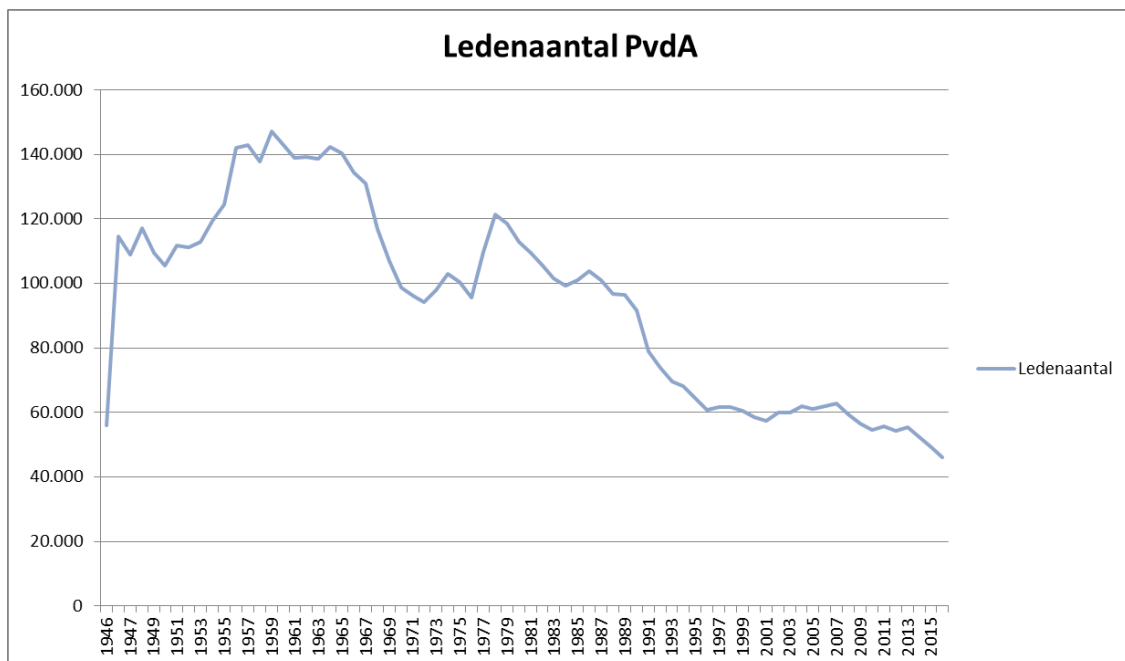
⁵⁹ P. van Praag, *Strategie en illusie*. 8.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem, 251.

ontzuiling alsmaar groter en zoals in de studie *'Mapping the demos'* van politiek historici Wim de Jong en Harm Kaal blijkt, stapt de PvdA rond de jaren zestig over op een meer wetenschappelijke benadering van het electoraat en dus ook van verkiezingscampagnes.⁶² Maar wat betreft de ledenachterban bleef de partij op wetenschappelijk gebied achter. In het jaarboek uit 1996 van Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, schreef politicoloog en huidig PvdA-burgemeester Paul Depla over de omgang die de partij door de jaren heen met haar leden had.⁶³ Ook hij plaatst het begin van een 'andere houding' van de PvdA-partijtop aangaande hun ledenachterban eind jaren tachtig, toen de ledentallen terugliepen en groepen leden zich tegen de partijkoers keerden.⁶⁴

Middels de onderstaande grafiek, opgesteld aan de hand van de ledenaantallen die het DNPP heeft verzameld, is duidelijk te zien dat de laatste 'piek' zich in de late jaren zeventig bevindt (met in 1978 ruim 121.000 leden, zeven duizend meer dan de partij een halfjaar na haar oprichting had). Waar het ledenaantal in de jaren tachtig kelderde, maar wel nog rond de 100.000 leden bleef schommelen, dook het vanaf 1988 definitief, rap, omlaag. Deze trend kun je, enkele kleine oplevingen daargelaten, doortrekken tot vandaag de dag. In 2016 had de PvdA met 46.000 leden immers het laagste aantal ooit. Mede onder invloed van de slinkende ledenachterban ondernam de partij, in die late jaren tachtig en het begin van de jaren negentig, de stap naar regelmatig ledenonderzoek.⁶⁵ Enerzijds om een goed beeld te krijgen van hun ledenachterban en anderzijds om de leden meer te betrekken bij de partijkoers.

Figuur 2: Ledenaantal PvdA door de jaren heen⁶⁶

⁶² W. de Jong en H. Kaal, 'Mapping the demos: The scientisation of the political, electoral research and Dutch political parties, c. 1900-1980', *Contemporary European History* (2016) 26, 111-138.

⁶³ P. Depla, 'De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA', uit: G. Voerman (red.), - *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Jaarboek 1996* (Groningen 1996), 183-213.

⁶⁴ Depla, 'De stem des volks.', 187-189.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Opgesteld aan de hand van op aanvraag aangeleverde cijfers van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/leden/per_jaar).

De laatste jaren werd er meer geschreven over het onderwerp ‘politieke partijen en hun leden’. Onder aanvoering van het afnemende ledental, wordt de vraag of politieke partijen wel een toekomst hebben urgenter. Ook bij de Partij van de Arbeid, waarvan het wetenschappelijk blad *Socialisme & Democratie* in 2009 een uitgave schreef over de toekomst van de sociaaldemocratische ledenpartij. In het artikel ‘*Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis*’, wat hierboven al eens is aangehaald, komt dat probleem ook naar voren. Maar hier blijft de term ‘achterban’ voornamelijk hangen bij het electoraat, in plaats van bij de ledenachterban.

Vanwege die reden is het waardevol om de ledenachterban als onderzoeksaspect mee te nemen en op die manier de in de wetenschap reeds bestaande periodiseringen van sociaaldemocratische partijen verder uit te diepen. Er is gekozen om dit onderzoek te laten aanvangen in het beginjaar van de PvdA (1946) en te laten eindigen in het begin van de jaren negentig op het moment dat Wim Kok ‘de sociaaldemocratische veren afschudt’. Allereerst zal, in Hoofdstuk 1, nader onderzocht worden hoe de ontwikkeling van het ledenaantal bij de PvdA verliep en hoe deze zich verhield ten aanzien van andere Nederlandse partijen en buitenlandse sociaaldemocratische partijen. Dit wordt mede aan de hand van de periodiseringen van Cornel Ban en Philip van Praag gedaan. Op die manier kan er worden gekeken waar de ontwikkeling van de PvdA als ledenpartij verschilde van die van de andere partijen en waar de Nederlandse ‘sociaaldemocratische’ casus dus uniek was. Dat zorgt ervoor dat de periodisering van de wetenschappers in perspectief kan worden gezien.

In Hoofdstuk 2 zal er vervolgens dieper op de casussen worden ingezoomd. Hoe ging de partij in de betreffende perioden op zoek naar nieuwe leden? Wat waren voor de partijtop om over te gaan tot bepaalde ledenwerfacties? En wat waren de doelgroepen van de partij; veranderden die wellicht door de jaren heen? Op die manier kan er mogelijk een ontwikkeling geschetst worden die ons meer verteld over de PvdA als ledenpartij, die vervolgens in de conclusie kan worden getoetst aan de periodiseringen van Ban en Van Praag. Zo kan er uiteindelijk, aan de hand van de Nederlandse PvdA als casus, een periodisering tot stand komen, op zowel electoraal en ideologisch gebied als op het gebied van (omgang met) de leden.

HOOFDSTUK 1

1.1 ONTWIKKELING VAN DE SOCIAALDEMOCRATIE

De periodisering die Cornel Ban en Philip van Praag over de sociaaldemocratie en de PvdA hebben gemaakt, zijn in het voorgaande al kort aangestipt. In het komende hoofdstuk zal er dieper op de beide visies worden ingegaan. Dat zal gebeuren aan de hand van twee focuspunten die in de visies vooral naar voren komen. Dat is enerzijds de ideologische ontwikkeling van de (internationale) sociaaldemocratie (paragraaf 1.1) en anderzijds de electorale ontwikkeling van sociaaldemocratische partijen (paragraaf 1.2). Hoewel beide wetenschappers in hun werken elk op hun beurt één van de twee focuspunten uitgebreider uitlichten, is het desalniettemin interessant om te kijken of zij ook iets over het andere punt zeggen. Op die manier ontstaat er een diepgaander beeld en kun je beter beredeneren hoe de twee visies zich tot elkaar verhouden.

1.1.1: De visie van Ban⁶⁷

Wanneer je de ontwikkeling van een politieke partij(familie) baseert op de ideologische koers die die partij(familie) vaart, dan kom je tot een zeer, kwalitatieve, politiek-inhoudelijk verhaal. Precies zo'n onderzoek komt naar voren wanneer je 'Was 1989 the end of Social Democracy?' van Cornel Ban leest. Ban onderzoekt de inhoudelijke koers die Europese sociaaldemocratische partijen gevaren hebben tegen de ineenstorting van het communisme; die andere stroming die voortkomt uit het marxisme. Ban kijkt in zijn werk eerst naar de verhouding die Europese sociaaldemocratische partijen hadden met andere partijen door de jaren heen. De twee leidende tegenstromingen die hij in die vergelijking meeneemt zijn het communisme aan de ene en het liberalisme aan de andere kant.

Een eerste aanzet tot het schetsen van een ontwikkeling schetst Ban aan de hand van de kijk die sociaaldemocratische partijen hadden ten opzichte van de maatschappij. Hij focust zich dan met name op de visie die de sociaaldemocraten hadden op de rol van de staat en de plek die arbeidersklasse in de samenleving had en zou moeten hebben. Het feit dat Ban sociaaldemocratische partijen door heel Europa onder de loep neemt en daarin ook onderlinge verschillen tegenkomt, is tekenend voor de kwalitatieve manier van onderzoek. En ondanks deze nationale verschillen in gebeurtenissen en houding van de partijen, komt Ban toch tot een grove periodisering. Hij deelt de onderzoeksperiode in drie grove perioden in en labelt ze met een, volgens hem, typerende term. Zo krijg je een periode van *Transformatie* (1899-1936), *Afzwakking* (1936-1982) en een laatste periode van *Integratie* vanaf 1982. De sociaaldemocratie stapt in zijn eerste jaren van de oude (communistische) opvatting van het marxisme en zoekt niet langer naar een revolutie, maar naar een geleidelijke overgang van kapitalisme naar socialisme. Vervolgens wordt de sociaaldemocratie, in politiek instabiele tijden, onderdeel van het redelijke midden tussen de extreme uitersten aan de linker- en rechterkant van het politieke spectrum. Dit heeft volgens Ban als gevolg dat de focus van de sociaaldemocratische partijen niet langer uitgaat naar een verwerping maar een beteugeling van het kapitalisme. Deze fase mondt uiteindelijk, vanaf de tachtiger jaren van de vorige eeuw, uit in de 'Derde

⁶⁷ C. Ban, 'Was 1989 the End of Social Democracy?', in: B.C. Iacob en V. Tismaneanu (red.), *The End and the Beginning: The revolutions of 1989 and the Resurgence of History* (Budapest 2012).

Weg'-socialdemocratie, die volgens velen eerder een links-liberale dan een centrum-linkse politieke stroming genoemd mag worden.

Vervolgens diept Cornel Ban deze ontwikkeling nog verder uit, als hij gaat kijken hoe er binnen de internationale socialdemocratie is nagedacht over, met name, de rol die de staat in het stimuleren (en misschien op die manier wel controleren) van de economie zou moeten hebben. Het gaat dan voornamelijk over de omgang van Europese socialdemocraten met het Keynesiaanse economische model. Zonder te veel op deze visie in te willen ingaan, beschouwt Keynes de overheid als een motor van de economie; overheidsinvesteringen zouden direct tot meer 'vraag' leiden. In de loop van de zeventiger jaren en het begin van de tachtiger jaren, wordt de zogeheten Keynesiaanse opvatting over economie en de rol van de overheid daarin, die jarenlang als de norm gold, ter discussie gesteld. Deze discussie vindt ook binnen de socialdemocratie plaats, zoals Ban beargumenteert. Het feit dat steeds meer socialdemocratische partijen door heel Europa de Keynesiaanse opvatting over economie loslaten en een (zoals Ban het noemt) neoliberale kijk op de economie gaan hanteren, ondersteunt de ontwikkeling van de internationale socialdemocratie zoals Ban die daarvoor al heeft geschetst.

Wat dus opvalt, is dat Ban louter naar de beleidsinhoudelijke ontwikkeling van Europese socialdemocratische partijen kijkt. Enerzijds door te kijken hoe de partij zich ten opzichte van die andere, dominante, twee politieke stromingen weerhield en vervolgens aan de hand van een van de belangrijkste naoorlogse politieke discussies: hoe de overheid zich ten aanzien van economie moest gedragen en hoe dit zo verstandig mogelijk moest. Verder betreft Ban er geen andere indicatoren bij, zoals de electorale ontwikkeling van de Europese socialdemocraten, of hun ledenaantallen. Dit zou er mee te maken kunnen hebben dat de ideologische koersschets die Ban maakt, alleen op macroniveau mogelijk is. Op een hoog niveau is er, zoals we zien, wel degelijk een Europese trend zichtbaar, terwijl er bij indicatoren als de electorale ontwikkeling en de ledenaantallen een hoop andere nationale verschillen een rol kunnen spelen. In dat licht, zijn deze indicatoren voor Ban niet relevant.

1.1.2: De visie van Van Praag⁶⁸

De bijdrage die Philip van Praag levert aan de zeventigste verjaardag van de Partij van de Arbeid, is van een heel andere aard. De titel van zijn werk (*Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA*) geeft al goed weer aan de hand van welk aspect Van Praag de historische ontwikkeling van de Nederlandse socialdemocratische partij zal schetsen. Door verkiezingscampagnes en –uitslagen te analyseren, herkent Van Praag een grove periodisering in de electorale ontwikkeling van de Partij van de Arbeid. Maar er wordt ook aandacht besteed aan vraagstukken die op de achtergrond meespelen, maar zeker een rol van betekenis spelen voor de plek die de socialdemocraten in het Nederlandse politieke landschap innemen. Zo wordt gekeken naar de percentuele verhouding ten opzichte van andere partijen, maar wordt er ook aandacht besteed aan de vraag wie er nu precies op de PvdA stemde en bij welke andere partij weglappende groepen uit de achterban terecht zouden komen. Op die manier wordt er, hoewel deze op een andere manier tot stand komt dan bij Ban, een ideologische component aan het verhaal toegevoegd.

⁶⁸ P. van Praag, 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA', in: F. Becker en G. Voerman (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 99-125.

Van Praag deelt de tijdlijn van de Partij van de Arbeid in vier perioden in. De eerste, die hij typerend *De rooms-rode samenwerking* noemt, loopt van 1946 tot 1958 en is electoraal gezien voor de PvdA geen louter positieve periode. Waar de sociaaldemocraten op een 'doorbraak' hoopten en op die manier zo'n 40% van de stemmen hoopten te krijgen, bleven de verhoudingen ongeveer zoals ze voor de Tweede Wereldoorlog waren. Maar hoewel de verschillen niet zo groot werden als de sociaaldemocraten aanvankelijk wensten, zou de PvdA tot tweemaal toe aan het eind van deze periode tweemaal toe toch uit tot de grootste partij van Nederland. Daarnaast stelt Van Praag aan de hand van kiezersonderzoek dat de PvdA in deze eerste jaren nog een echte linkse arbeiderspartij is.

De volgende periode die Van Praag herkent, loopt van 1959 tot 1986. In deze periode kende de PvdA electorale successen, maar die volgden pas na een heroriëntatie op ideologisch en strategisch gebied in de jaren zestig. Daarbij moet onder andere worden gedacht aan de opkomt van de Nieuw Links-beweging in de PvdA. Na deze roerige jaren weet de PvdA zowel onder Den Uyl als, op het laatst, onder Kok nog enkele goede verkiezingsuitslagen te behalen, die volgens van Praag een dreigend probleem voor de PvdA verbloemden. De arbeidersklasse werd onder invloed van stijgende welvaart en veranderende bevolkingssamenstelling in rap tempo kleiner en veel middengroepen vonden de partij te links, te radicaal. Om in de toekomst een grote rol van betekenis te blijven spelen, moest de Partij van de Arbeid dus kiezen om aantrekkelijker te worden voor die steeds groter wordende middenklasse. Deze koerswijziging plaatst Van Praag in zijn derde periode, die hij laat lopen van 1986 tot 2002.

Om dit electorale probleem op te lossen en weer een duidelijke plek in het Nederlandse politieke bestel te krijgen, werden er door een aantal partijinterne commissies onderzoek gedaan naar de partijkoers en een eventuele wijziging daarvan. Achteraf wordt de periode echter het meest herinnerd door de vervreemding van de oude, herkenbare, sociaaldemocratische politiek, met de al eerder genoemde aanpassing van de WAO door Kok als meest in het oog springende voorbeeld. Het is de periode waarin de PvdA volgens Van Praag meer realistische, op wetenschappelijk onderzoek, gebaseerde campagnes ging voeren. Dat het daarbij verder af kwam te staan van leden en de oude groep PvdA-kiezers, werd op de koop toegenomen. En, louter kijkende naar de electorale uitslagen tot 2002, hebben de sociaaldemocraten een goede periode doorgemaakt, waarin ze maar liefst twee opeenvolgende kabinetten de premier mochten leveren. De laatste periode (2002-2012) beschouwt Van Praag als een *electorale achtbaan*, maar wordt in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

Achter de electorale hoogte- en dieptepunten, schetst Van Praag dus een koersontwikkeling die hij baseert op de binding tussen de PvdA en de traditionele arbeidersklasse. En zo beredeneert Van Praag dat de electorale strategie van de sociaaldemocraten min of meer richting het midden opschoof. Waar de PvdA tot 1986 een groot deel van de arbeidersachterban aan zich wist te binden, zakte dat aandeel in de laatste dertig jaar fors. Het was het gevolg van de moeilijke positie waarin de sociaaldemocraten zich in de jaren tachtig terugvonden en daarnaast van een professionalisering van campagnestrategieën. Er werd niet langer alleen maar gekeken naar waar de PvdA vandaan kwam (wie zijn de PvdA-leden en -kiezers van oudsher), maar vooral ook waar de partij iets te winnen had. Hoe kon de partij haar positie in de moderne tijd verdedigen in een partijlandschap dat sneller dan ooit veranderde? En dus werd de partij meer en meer een middenpartij, die (zoals op het WAO-congres) de traditionele linkse waarden meer en meer liet varen. Van Praag wijst uit dat deze strategie op korte termijn zeker succes had, maar het lijkt erop dat de PvdA op lange termijn haar tol zal moeten betalen.

1.1.3: Conclusie

Er zitten een aantal verschillen tussen beide analyses van beide wetenschappers. Waar Ban focust op de grote internationale stroming en dus meer naar ontwikkelingen kijkt die zich bij alle (of in ieder geval een groot aantal) Europese sociaaldemocratische partijen voordoen, houdt Van Praag zich bezig met specifiek voor de PvdA geldende veranderingen. Daarin valt het ook op dat Philip van Praag zijn periodisering voornamelijk baseert op verkiezingsuitslagen, de omgang met het electoraat en campagne strategieën. Cornel Ban blijft daar van weg en focust zich op grotere, ideologische, koerswijzigingen en krachtsverhoudingen tussen de grotere stromingen in het (internationale) politieke spectrum. Hij onderbouwt zijn visie met beleidsinhoudelijke keuzes en de discussie omtrent de rol van de overheid in het stimuleren van de economie.

Ondanks dat er in beide analyses voor andere 'breukjaren' is gekozen, zijn de bevindingen goed in onderstaande tabel samen te vatten. De sociaaldemocratie ontwikkelt zich zowel internationaal als in Nederland van een sterk aan het marxistisch gelieerde stroming (in Nederland zal de SDAP deze rol waarschijnlijk hebben vervuld), naar een centrumlinkse partij die zich door de jaren heen steeds meer is gaan richten op de middengroepen in de samenleving. Enerzijds omdat de arbeidersklasse door onder andere de toenemende welvaart steeds kleiner werd, maar anderzijds ook omdat de sociaaldemocratische partijen bewuste keuzes maakten op beleidsinhoudelijk- en electoraal-strategisch gebied.

In beide analyses speelt de ontwikkeling van het ledenaantal, de omgang van de sociaaldemocratische partijen met hun leden en de verhouding tussen de ledenachterban en electorale achterban geen rol. Hoewel Van Praag de ledenachterban aanstipt in de laatste fase (de partij koos er toen immers voor niet te kijken wie de achterban vormde, maar voor wie ze er nu zouden kunnen zijn), speelt die bevinding in zijn verhaal een ondergeschikte rol ten opzichte van de rol die electoraal-strategische keuzes hebben gespeeld. Het is dus interessant om deze er nu wel bij te betrekken en te kijken of dit leidt tot nieuwe inzichten en mogelijk zelfs tot een nieuwe periodisering. Daarom zal er in de volgende paragraaf gekeken worden of er een verband bestaat tussen de groei en daling van het ledenaantal en de hierboven geschetste tendensen in de (inter)nationale sociaaldemocratie. Zo kan er ook worden beoordeeld waar de, voor de PvdA, opvallende jaren zitten: wanneer verliep de ledenachterban heel erg anders dan die bij andere Nederlandse partijen? En is er sprake van een algehele trend bij internationale sociaaldemocratische partijen waar de PvdA onderdeel van uit maakt?

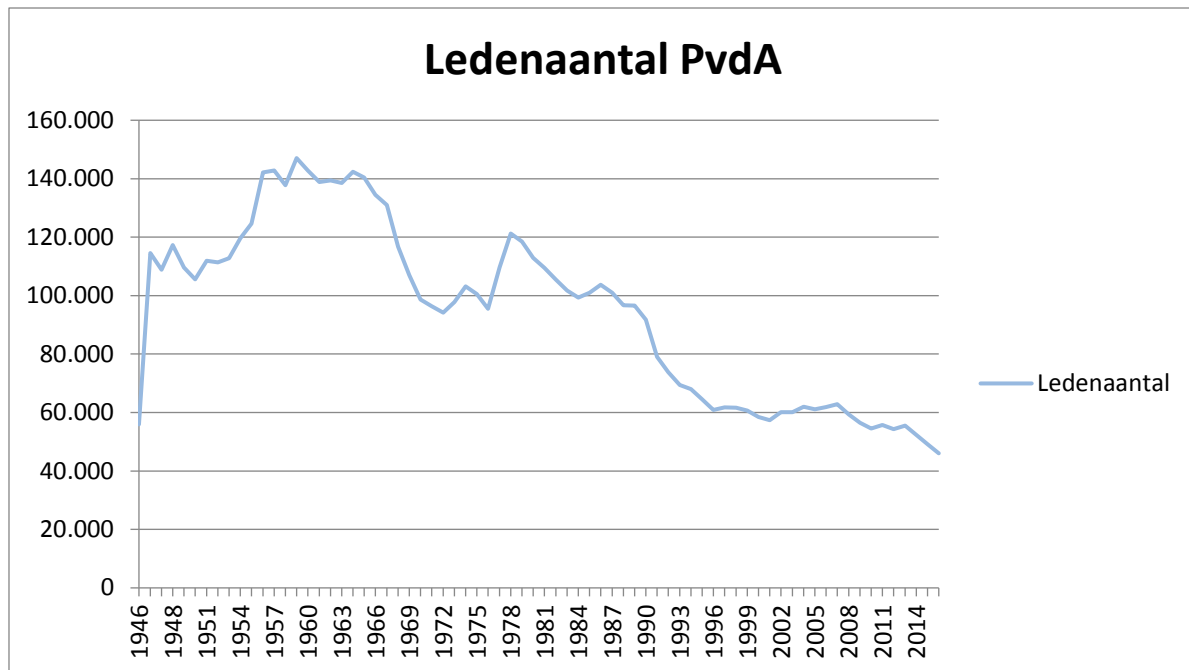
	Ban	Van Praag	
	Ideologisch	Electoraal	Ideologisch
Begin 20e eeuw	Herdefiniëring marxisme & een zoektocht naar een geleidelijke overgang in plaats van een revolutie van kapitalisme naar socialisme. Grote en belangrijke rol voor de overheid weggelegd in economie.		
Halverwege 20e eeuw	Sociaaldemocratie als onderdeel van 'het redelijke midden' tussen extreme uitersten. Focus afgezwakt; kapitalisme moest worden beteugeld, maar hoefde niet over te gaan in socialisme. Aan het eind van deze periode komt de discussie rondom Keynesiaanse economie goed op gang.	Hoewel een gewenste 'doorbraak' uitbleef, vestigde de PvdA zich hier wel definitief in het politieke landschap. Aanvankelijk successen, maar later achteruitgang.	PvdA als een traditionele, linkse, arbeiderspartij. Heroriëntering in de jaren zestig, door o.a. Nieuw Links.
Eind 20e eeuw	Kortgezegd de 'Derde Weg'-fase. Ondanks grote verschillen per land binnen dit 'Derde Weg'-denken, waren er twee belangrijke veranderingen: economie moest op macroniveau bekeken worden en arbeidsmarkten werden voortaan gezien als flexibele organen. Vanaf jaren tachtig wordt Keynesiaanse economie ook door sociaaldemocratische partijen losgelaten, als onderdeel van de nieuwe koers.	Door heroriëntatie nieuwe electorale successen. Kijk op verkiezingen en campagnes wordt professioneler en wetenschappelijker. Maar aan het eind van deze de Paarse periode stond de PvdA er niet best voor.	Arbeidersklasse slinkt en dus wordt focus meer en meer richting middengroepen verlegt. Kortgezegd, de vraag is niet meer: 'Waar komen we vandaan?' maar 'Waar valt wat te halen?'.

Tabel 1: De periodisering van Ban en Van Praag samengevat

1.2 DE LEDENACHTERBAN

1.2.1: De PvdA als ledenpartij

De Partij van de Arbeid kent een grillig verloop, als het gaat om haar ledenaantallen. De partij groeide in de eerste vijftien jaar van haar bestaan uit tot een partij van ruim 147.000 leden, waar er begin 2017 nog slechts 46.000 van over zijn. Een verschil van ruim 100.000 leden, die de partij bepaald niet in een geleidelijke ontwikkeling verloren is. Een blik op de grafiek in figuur 1 laat namelijk zien dat de ledenaantallen een grillig verloop hebben gekend, met een aantal pieken en dalen. In de grafiek zijn ook de visies van Ban en Van Praag verwerkt, door middel van de verticale lijnen. De blauwe lijn (in 1982) geeft de grens van Cornel Ban aan, die hij heeft geplaatst tussen afzwakking en transformatie. De drie rode verticale lijnen (in 1958, 1986, 2002) geven de scheidslijnen aan zoals die in de analyse van Philip van Praag naar voren kwamen.

Figuur 3: Verloop ledenaantal PvdA

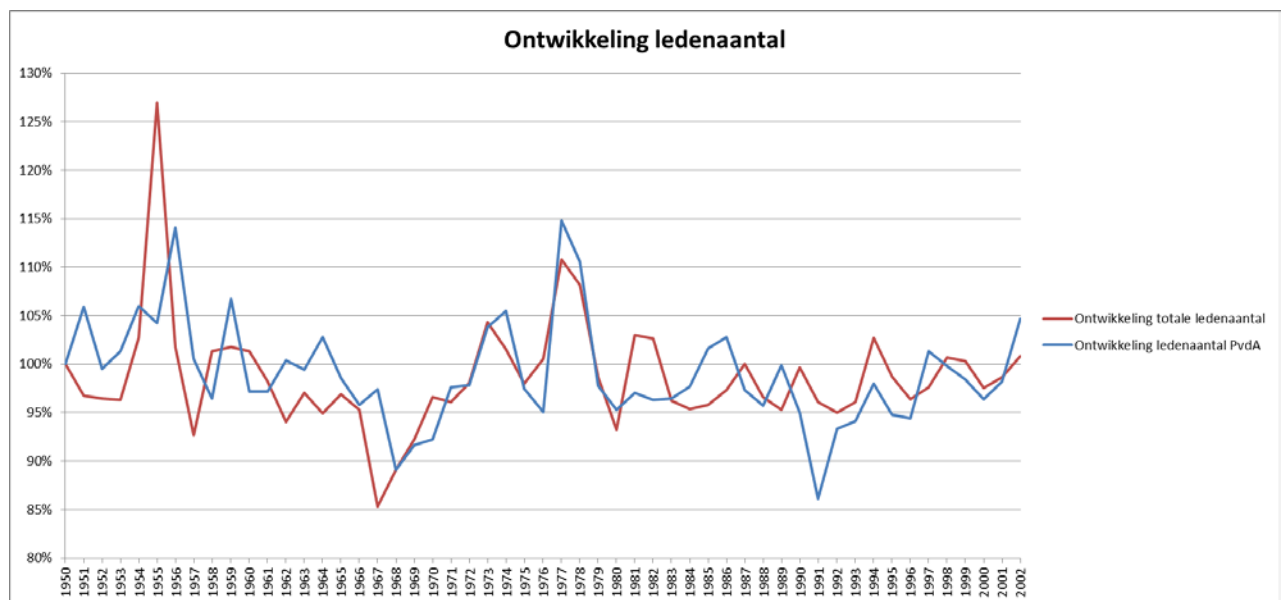
Zoals gezegd; de eerste jaren van de Partij van de Arbeid verliepen, wat betreft het ledenaantal, rooskleurig. In 1959, dertien jaar na de oprichting, had de partij 147.047 leden. Een stijging van een kleine 62% ten opzichte van het oprichtingsjaar, waarin de PvdA 56.000 leden telde. In deze eerste periode valt vooral de periode 1948-1950 uit de toon, zoals ook de grafiek laat zien. In deze twee jaar verlieten een kleine twaalf duizend leden de partij; geheel in contrast met de rest van de periode. Want hoewel er ook in andere jaren van deze periode wat terugloop te zien is, is een dergelijke groot verlies opmerkelijk te noemen. Na 1959, het jaar waarin de PvdA haar grootste ledenaantal ooit wist te behalen, begon een periode van dertien jaar scherpe daling. In de periode 1960-1972 verloor de partij 48.624 leden (omgerekend zo'n 34% van haar ledenachterban). In deze periode springt voornamelijk het jaar 1963-1964 uit de toon, omdat de partij in dit jaar (geheel tegen de dalende trend van de omringende jaren in) vierduizend nieuwe leden mocht verwelkomen.

Vervolgens is er een erg turbulente periode te herkennen, die begint in 1973 en die je (via een aantal pieken en dalen) kunt laten doorlopen tot in 1986. Een grillige periode, waarin het ledenaantal erg schommelt. Zo krijgt de PvdA er in de periode 1972-1974 een kleine negenduizend leden bij, om vervolgens, in de volgende twee jaar, 7592 leden te verliezen. Waar de ontwikkeling van deze vier jaar al vrij opmerkelijk is te noemen, schiet het ledenaantal vervolgens (in wederom twee jaar) bijzonder hard omhoog. Met 25.726 nieuwe leden komt het PvdA-ledenaantal in 1978 weer boven de 120 duizend-grens uit. Maar dit zou niet lang zo blijven, want in de periode 1978-1984 kelderde het ledenaantal tot onder de 100.000. Een scherpe daling, die ook goed terug is te zien in de grafiek. In 1985 en 1986 herstelt het ledenaantal zich lichtelijk van deze keldering en komen er zo'n vierduizend leden bij. Zoals al eerder gezegd is de periode 1973-1986 er een van pieken en dalen, die elkaar snel afwisselen. In de gehele periode stijgt het ledenaantal met maar liefst 9531 leden. Maar ondanks dat is er, gezien het grillige verloop en de scherpe daling na 1978, weinig reden voor optimisme. En als dat er al zou zijn, dan zou het in de jaren na 1986 al aardig verstommen, want kijkende naar de grafiek, kan geconcludeerd worden dat het verval dan intreedt.

In de periode 1987-1996 verliest de PvdA 40.112 leden, een daling van een kleine 40%. En waar het in de voorgaande periode nog redelijk grillig is er nu geen enkel jaar dat een (als is het maar een kleine) groei laat zien. Dat verandert wel, want in de tien jaren die volgen (1997-2007) blijft het ledenaantal schommelen rond de 60.000 leden. Ter illustratie; het laagste aantal leden uit deze periode wordt gehaald in 2001 (met 57.374 leden) en het hoogste aantal in 2007 (toen er 62.846 leden waren). Weliswaar een verschil van een ruime vijfduizend leden, maar niets vergeleken bij de keldering van het ledenaantal in de periode 1986-1996. De laatste tien jaar, vanaf 2008, is er weer een duidelijke daling te zien. De daling wordt een aantal jaar onderbroken, kijkende naar 2011, 2013 en 2017, maar een definitieve stijging wordt vooralsnog niet ingezet. En dus verliest de PvdA in de laatste tien jaar nog eens 13.165 leden. Gezien het feit dat dit onderzoek zich focust op de ontwikkeling tot 2002, wordt deze laatste ontwikkeling in het vervolg buiten beschouwing gelaten.

1.2.2: Partijlidmaatschap in Nederland

Al met al kan gesteld worden dat het ledenaantal van de PvdA in de gehele periode (1946-2017) fors is afgenomen. Wanneer we het tweede gemeten punt in oprichtingsjaar 1946 als uitgangspunt nemen (114.558 leden), verliezen de sociaaldemocraten tot begin 2017 een kleine 60 procent van hun ledenachterban. Maar zoals hierboven al bleek, verloopt die tendens veel grilliger. Nu we de ontwikkeling van de ledenachterban van de PvdA nader hebben bekeken en toegelicht, is het waardevol om te kijken naar de ontwikkeling van de ledenachterban van andere Nederlandse partijen. In deze paragraaf zal er dus worden gekeken naar de relatieve ontwikkeling van het ledenaantal van alle Nederlandse partijen samen ten opzichte van de relatieve ontwikkeling van de PvdA. Op die manier springen opvallende jaren gemakkelijk in het oog en is het daarnaast ook makkelijker om een algemene trend te herkennen.

Figuur 4: Relatieve ontwikkeling ledenaantallen (steeds t.o.v. het voorgaande jaar) ⁶⁹

Kijkende naar de grafiek, kun je over het algemeen stellen dat het verloop ongeveer gelijk is. Hoewel sommige pieken en dalen bij de ene grafiek net iets eerder of later hun intrede doen, verlopen

⁶⁹ De cijfers van het totale ledenaantal zijn op aanvraag aangeleverd door het DNPP.

beide grafieken ongeveer op eenzelfde manier. Maar toch zijn er een aantal verschillen te herkennen. Gelijk in het begin (1950-1952) zien we een opmerkelijke, kortstondige, piek bij de PvdA-grafiek, terwijl het totale aantal juist geleidelijk afnam. En als vervolgens een paar jaar later het totale ledenaantal als een vuurpijl omhoog schiet, blijft het PvdA-ledental achter. Het groeit weliswaar, maar in veel mindere mate dan het totale aantal. Daar staat tegenover dat beide grafieken in de jaren die volgen ook weer snel kelderen, in ongeveer dezelfde verhouding.

Aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig, zijn er wel een aantal opmerkelijke ontwikkelingen te zien. Om te beginnen het kortstondige piekje dat het PvdA-ledental doormaakt rond 1959. Waar het algemene ledenaantal ongeveer gelijk blijft, stijgt de grafiek van de sociaaldemocraten tot boven de 105% om in de twee jaren die volgen weer te dalen. En hoewel beide grafieken in het begin van de jaren zestig een grillig verloop kennen, stijgt het ledenaantal van de Partij van de Arbeid toch een stuk meer dan het algemene ledenaantal. Tekenend is het verschil tussen beide grafieken in 1962 en 1964; zowel op het gebied van procenten (tussen de vijf en zeven) als trend (de PvdA-grafiek stijgt, de algemene grafiek daalt). Na 1964 treedt bij beide grafieken een daling op en vervolgens zijn weer een aantal jaar ongeveer dezelfde ontwikkeling.

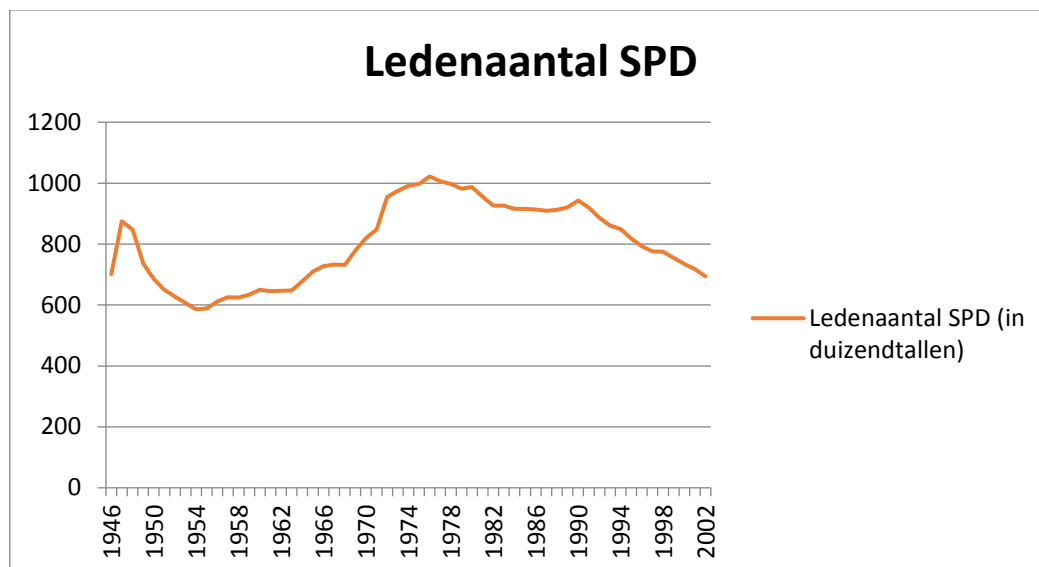
In de jaren zeventig zien we een opmerkelijk verschijnsel; de dalende trend wordt onderbroken en 1974 groeit het ledental zelfs zo'n twee jaar, om vervolgens weer een vrije val naar beneden te maken. Het is opmerkelijk dat deze korte boost bij alle partijen voorkomt. Pas in het begin van de jaren tachtig stabiliseert de ontwikkeling weer enigszins: het PvdA-lidmaatschap blijft dan rond de 97% schommelen; in deze periode daalt het aantal PvdA-leden elk jaar met zo'n drie procent. Het totaal aantal Nederlandse partijleden stijgt in deze periode juist een aantal jaar op rij. Na 1984 stijgt het PvdA-ledenaantal krabbelt het ledenaantal van de PvdA weer op en duurt het niet lang voor de beide grafieken weer ongeveer dezelfde koers hebben. Daarna is er eigenlijk nog maar een echte opmerkelijke uitschieter van het PvdA-ledenaantal te zien, ten opzichte van de ontwikkeling van het totale partijledenaantal en die vindt plaats in tussen 1989 en 1991. Het ledenaantal van de sociaaldemocraten daalt in 1991 met een kleine vijftien procent; zo'n tien procent meer dan het totale ledenaantal daalt. Na dit jaar neemt de daling ook weer direct af en tot 2002 zetten beide grafieken ongeveer dezelfde trend door.

Kijkende naar de twee grafieken, kunnen er een aantal perioden worden herkend die het nader onderzoeken waard zijn. Naast het piekje in het begin van jaren 1950, zijn dat de ontwikkelingen in de perioden 1959-1964, 1980-1984 en tenslotte 1989-1991. Het zijn deze perioden die het meest opmerkelijk zijn en het meest uit het algehele Nederlandse plaatje springen. Om te kijken of de voor de PvdA (in Nederlandse partij-context) geldende trends, misschien internationale sociaaldemocratische trends zijn, zullen de ontwikkelingen in de komende paragraaf worden gespiegeld aan de ontwikkelingen elders in Europa. Er is gekozen voor de Sozialdemokratische Partei Deutschlands en de Labour Party van het Verenigd Koninkrijk. Naast het feit dat deze twee partijen bij de grootste en bekendste sociaaldemocratische partijen van Europa horen, zijn het ook twee partijen die (net als de PvdA) vanaf 1946 onafgebroken bestaan hebben en onderdeel hebben uitgemaakt van de nationale parlementen. Daarom leent een vergelijking met deze twee partijen zich uitstekend.

1.2.3: Andere Europese sociaaldemocratische partijen als ledenpartijen

A. Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD)

De Koude Oorlog met bijbehorende deling van Duitsland (BRD en DDR) en uiteindelijk de val van de Berlijnse Muur en de 'wiedervereinigung' in één Duitsland. Hoewel de SPD vanaf 1946 onafgebroken onderdeel heeft uitgemaakt van het Duitse politieke bestel, zijn de naoorlogse politieke ontwikkelingen in Duitsland natuurlijk een stuk anders dan in Nederland. Dat verschil in het achterhoofd houdende, wil het niet zeggen dat we het verloop van ledenaantallen van de beide sociaaldemocratische partijen niet kunnen vergelijken. De eerste tien jaar na het eind van de Tweede Wereldoorlog, hadden de Duitse sociaaldemocraten het zichtbaar moeilijk: het ledenaantal zakte van bijna 900.000 naar minder dan 600.000 leden. Maar, vervolgens wist de partij zo'n twintig jaar op rij te groeien, tot meer dan een miljoen leden halverwege de jaren zeventig. Na deze piek daalt het ledenaantal weliswaar, maar tot de val van de Muur in 1989 blijft het aantal rond de 910.000 leden schommelen. Daarna, in een verenigd Duitsland, daalt het ledenaantal pas echt fors, ondanks een klein piekje rond 1989. In 2002, waar deze analyse stopt, heeft de SPD nog slechts een kleine 700.000 leden over, hetgeen tekenend is voor de forse daling na de val van de Muur.

Figuur 5: Verloop ledenaantal SPD⁷⁰

Kijkende naar de jaartallen die opvielen in het verloop van het ledenaantal bij de Partij van de Arbeid, valt het op dat de SPD begin jaren vijftig ook te maken had met een roerig begin van de jaren vijftig. Bij beide grafieken is een korte, maar krachtige piek te zien aan het begin, al vind deze piek bij de SPD iets eerder plaats dan bij de PvdA. Vervolgens breekt er voor de Duitse sociaaldemocraten een zeer lange periode van groei aan, terwijl het de PvdA minder lang voor de wind ging. De scherpe daling die de Nederlandse sociaaldemocraten kregen te verwerken in het begin van de jaren zestig, zien we

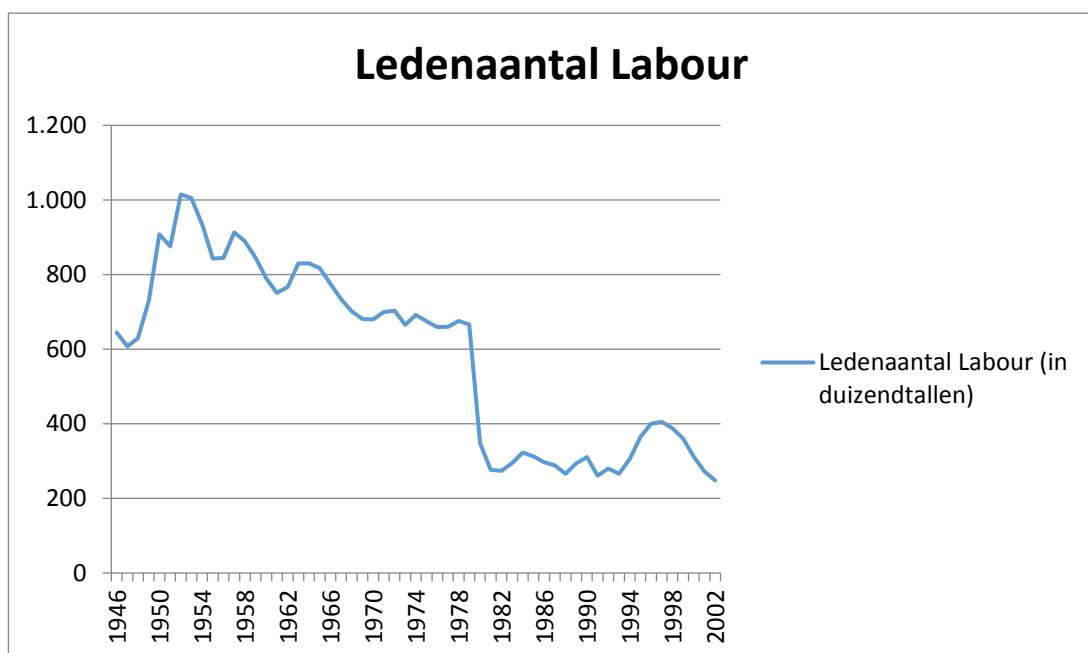
⁷⁰ Bundeszentrale für politische Bildung (BPB), *Mitgliederentwicklung der Parteien bis 1989* (versie 1 september 2015), <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/168030/mitgliederentwicklung-bis-1989> [geraadpleegd op 17 mei 2017].

Bundeszentrale für politische Bildung (BPB), *Mitgliederentwicklung der CDU und SPD ab 1990* (versie onbekend), <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/138672/mitgliederentwicklung-cdu-und-spd> [geraadpleegd op 17 mei 2017].

in Duitsland helemaal niet terug. Pas aan het eind van de jaren zeventig treedt er een echte daling in het ledenaantal op bij de SPD, die echter al redelijk gauw stabiliseert. Deze trend is, zoals hierboven getoond is, ongeveer vergelijkbaar met die van de PvdA. Maar de jaren die volgen, zijn weer totaal niet vergelijkbaar met de situatie in Nederland. Waar de Partij van de Arbeid haar ledenaantal fors ziet kelderen aan het eind van de jaren tachtig, weet de SPD nog één keer te pieken in het jaar dat de Berlijnse Muur ten val kwam.

B. Labour Party

De Britse sociaaldemocraten vormen, naast de Conservatives, een van de twee grote blokken die het Britse politieke bestel tekenen. De partij is, net als de SPD, een grote ledenpartij. Op het hoogtepunt, in het begin van de jaren vijftig, had de partij meer dan een miljoen leden. Vervolgens begint een lange periode van daling, die een tweetal keer onderbroken wordt. Eind jaar zeventig vindt er een opmerkelijke daling plaats, als het ledenaantal in twee jaar tijd meer dan halveert. Aan het eind van de hieronder geschetste periode zien we dat een grillig verloop, met een kort maar krachtig herstel halverwege de jaren negentig. Hoewel de grote dalende trend dus eigenlijk al vanaf begin jaren vijftig is ingezet, wordt deze toch een aantal jaar onderbroken. Deze onderbrekingen zetten echter nooit écht door, waardoor zij de dalende trend niet definitief kunnen afbreken.

Figuur 6: Verloop ledenaantal Labour Party⁷¹

Waar de PvdA en de SPD na de Tweede Wereldoorlog een roerig begin kenden, is bij Labour een hard stijgende grafiek te zien. Toch daalt het ledenaantal tussen 1950 en 1951 even licht, hetgeen ook bij de PvdA gebeurde. Daarna zet de trend door en stijgt het ledenaantal naar het hoogste punt. De bij de Nederlandse sociaaldemocraten roerige periode in het begin van de jaren zestig is ook terug te zien bij de Britten. Toch is de grote dalende trend bij Labour dan al ingezet, terwijl die bij de PvdA pas halverwege de jaren zestig wordt ingezet. In het begin van de jaren tachtig heeft Labour, net als de Partij van de Arbeid, te maken met een daling. Hoewel de omvang van het verlies bij de Britten vele

⁷¹ House of Commons Library, *Briefing paper SN05125: Membership of UK political parties* (2017).

malen groter is, stabiliseert ook deze daling vrij rap, waarna het aantal een kleine tien jaar tussen de 250.000 en 300.000 leden schommelt. In deze voor Labour stabiele periode, moet de PvdA nog een aantal jaar op rij flinke klappen verwerken.

C. Conclusie

Kijkende naar de grafieken van de drie sociaaldemocratische partijen, valt het op dat alle partijen een zeer unieke ontwikkeling doormaken. Labour piekt in het naoorlogse tijdperk heel snel, maar krijgt vervolgens te maken met een lange periode van achteruitgang. Daarin daalt het ledenaantal over het algemeen vrij geleidelijk, maar soms ook erg stijl. De SPD kent juist een grilliger begin, waarna een lange periode van geleidelijke groei te zien is. Vervolgens stabiliseert deze groei en zet er een kleine daling in, die vanaf de jaren negentig steiler werd. Wat betreft algemeen verloop, lijkt de grafiek van de PvdA het meest op die van Labour, omdat ook het ledenaantal van de Nederlandse sociaaldemocraten vrij snel naar het hoogste punt loopt. Bij Labour golft de grafiek iets meer, omdat het nog een aantal momenten van groei heeft, die de dalende trend echter niet definitief kunnen onderbreken.

Ondanks dat er geen allesomvattende mal op basis van de drie bovenstaande grafieken te creëren is, is het wel opvallend dat een aantal van de eerder in dit hoofdstuk genoemde 'sleutelmomenten' zowel bij de PvdA als bij de SPD en/of Labour te zien is. Om te beginnen met het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig, die bij alle partijen redelijk roerig zijn en op die manier uit de grote trend van de desbetreffende partij springen. Het kan te maken hebben met de naoorlogse periode of met de positionering van de partijen op bepaalde (belangrijke) onderwerpen, maar feit is dat pas na een aantal jaar een grote trend te zien is in de drie grafieken. De snelle daling die de PvdA meemaakte is bij de SPD niet terug te zien. Bij Labour is er wel sprake van een dip in het begin van de jaren zestig, maar vindt deze plaats na een piekje van een (relatief) grote groei. Daarnaast is er bij Labour een grotere, dalende trend waar de daling in het begin van de jaren zestig inpast.

In de jaren tachtig hebben de sociaaldemocraten allemaal te maken met een daling. De een iets forser (Labour) dan de ander (SPD), maar er is sprake van een neergaande trend. Daarna echter, rond 1990 zien we een beeld dat meer divers is. Bij de PvdA zien we dan een forse daling, terwijl de SPD en ook Labour rond de val van de Berlijnse Muur nog een piek beleven. Hierin springt het beeld van de PvdA dus uit de ontwikkeling die bij de andere sociaaldemocraten te zien is. Dit geeft aan dat, je wel een grote, algemene, trend zou kunnen ontdekken bij meerdere sociaaldemocratische partijen in Europa, maar dat je altijd (op kleinere schaal) verschillen hebt, die uit de trend springen en het onderzoeken waard zijn. Zoals de perioden 1959-1964 en 1989-1991 ons laten zien, hebben alle partijen toch een eigen verhaal dat zich niet makkelijk in een grote ontwikkeling laat vatten.

1.3 CONCLUSIE

In dit hoofdstuk zijn de theorieën over de internationale sociaaldemocratie van Cornel Ban en Philip van Praag afgezet tegen de ontwikkeling die de Partij van de Arbeid als ledenpartij heeft doorgemaakt. Hun analyses zijn gebouwd op een onderzoek naar ideologische koersontwikkeling van sociaaldemocratische partijen en de electorale ontwikkeling van Europese sociaaldemocratische partijen (bij Ban) en de Partij van de Arbeid (bij Van Praag). De ledenachterban en de ontwikkeling van dit aantal zijn bij beide wetenschappers niet gebruikt als (doorslaggevende) factor. Om te kijken hoe hun strak ingekaderde periodisering zich verhielden ten opzichte van de ontwikkeling van het

ledenaantal van de Partij van de Arbeid, is in paragraaf 1.2 het verloop van dit aantal nader onder de loep genomen.

Wat gelijk opvalt is het ledenaantal van de PvdA een erg grillig verloop kent; veel grilliger dan de strakke periodisering van Ban en Van Praag. De ontwikkeling die door deze twee wetenschappers is geschetst, verloopt veel meer geleidelijk. De sociaaldemocratische partijen bewogen in de loop der jaren steeds meer van de linkerkant naar het centrum van het politieke spectrum. Deze theorie is aan de hand van electorale populariteit en ideologische oriëntatie inderdaad goed te herkennen bij de Nederlandse sociaaldemocraten, maar schiet te kort om ook bepaalde pieken en dalen in het verloop van het ledenaantal te verklaren. Want ondanks dat in dit onderzoek al gebruik is gemaakt van ruimere categorieën dan de scherpe categorisering uit de oorspronkelijke werken van Ban en Van Praag (zie Tabel 1) is het toch waard om naar deze ledenontwikkeling te kijken. Het biedt ons namelijk meer inzicht in de positie van de Nederlandse sociaaldemocratische partij door de jaren heen in Europese en nationale context.

Door de relatieve ontwikkeling van het PvdA-ledenaantal af te zetten tegenover die van het totaal aantal Nederlandse partijleden werd duidelijk dat de sociaaldemocraten af en toe een aparte, eigen ontwikkeling (1959-1964 en 1988-1991) doormaakten, maar af en toe ook meebewoog met de rest van de partijen (1974-1978). Deze perioden zijn het onderzoeken waard, omdat ze de kijk op de ontwikkeling van de sociaaldemocratie in Nederland van wat meer diepgang kunnen voorzien. Om te kijken in hoeverre de ontwikkeling in deze perioden daadwerkelijk verschillend was binnen de Nederlandse sociaaldemocratie, is vervolgens gekeken hoe het ledenaantal van twee van de grootste sociaaldemocratische partijen in Europa (Labour Party en de SPD) in deze perioden verliep. Uit die vergelijking bleek dat de ontwikkeling van het ledenaantal in de perioden 1959-1964 en 1989-1991 bij de PvdA een apart verloop kende, ten opzichte van de andere sociaaldemocratische partijen. Deze twee casussen kunnen ons meer vertellen over de plek die de Nederlandse sociaaldemocratie dus in de grote, internationale, ontwikkeling inneemt.

De periodes 1959-1964, 1974-1978 en 1989-1991 zullen in het volgende hoofdstuk nader onder de loep worden genomen. Ze kunnen ons namelijk meer vertellen over de ontwikkeling van de Nederlandse sociaaldemocratie en die kan ons beeld van de grote, internationale, ontwikkeling bijstellen en tegelijkertijd de positie van de PvdA in Nederland t.o.v. andere partijen verhelderen. Hoe veranderde de houding van de partij richting haar leden en hoe poogden zij nieuwe leden te werven? En wat werd er in de bovenstaande periodes geschreven in commentaren, interne onderzoeken etc.? Op die manier kan de ledencomponent worden toegevoegd en kan blijken wat voor plek de Nederlandse sociaaldemocraten in het algehele plaatje inneemt.

HOOFDSTUK 2

2.1 INLEIDING

In het voorgaande hoofdstuk hebben we gezien dat de perioden 1959-1964, 1975-1978 en 1989-1991 het verder onderzoeken waard zijn. Dit onderzoek kan een mogelijk veranderende omgang van de PvdA-top met haar ledenachterban blootleggen en daardoor meer vertellen over de ontwikkeling die de partij als ledenpartij heeft doorgemaakt. In de volgende paragrafen zal voor elk van de perioden een politieke context worden geschetst, om vervolgens aan de hand van bronnenanalyse uit de betreffende jaren te achterhalen hoe de ontwikkelingen binnen de ledenachterban van de partij werden opgepakt. Om dit te onderzoeken zal er in het archief van de Partij van de Arbeid op zoek worden gegaan naar informatie die er te vinden is over ledenwerfacties, die de PvdA in de betreffende periodes op touw heeft gezet. Door de achtergrondinformatie van de ledenwerfacties uit de periodes 1959-1964, 1974-1978 en 1989-1991 te vergelijken, komen er misschien interessante verschillen naar boven die ons meer vertellen over de manier waarop de partijtop keek naar en omging met haar ledenachterban. Ook kan het waardevol zijn om te kijken of er andere bronnen zijn die meer zeggen betreffende deze ledenwerfacties: misschien wel vormen van ledenonderzoek, correspondentie tussen partijtop en leden, notities van het partijbestuur en krantenadvertenties. Ook zal er gekeken worden naar veranderende partijbeginselprogramma's en de artikelen die verschenen in *Socialisme & Democratie* het wetenschappelijk tijdschrift van de Wiardi Beckman Stichting (WBS); het aan de PvdA gelieerde wetenschappelijk bureau.

2.2 CASUS 1 (1959-1964)

2.2.1: Politieke context

Zoals we gezien hebben, viel de periode 1959-1964 op het gebied van de ledenachterban uit de toon bij de algemene (sociaaldemocratische) ledenontwikkeling. Het is een grillige periode; een vlotte stijging van het ledenaantal in 1959 gevolgd door een even zo rappe daling in het jaar daarop. In het begin van de jaren zestig is er een aparte trend zichtbaar: geheel in tegenstelling tot de daling in 1960 en de daling van het algemene ledenaantal, zet de PvdA weer koers richting een stijging in 1964. Op politiek vlak was het een vrij roerige periode: in 1958 viel Kabinet Drees IV en kwam er, na tien jaar Willem Drees, een andere minister-president en daarnaast, voor de Partij van de Arbeid, een nieuwe partijleider.⁷² Met overgangskabinet Beel II (1958-1959) en de kabinetten De Quay (1959-1963) en Marijnen (1963-1965) zou de val van Drees IV ook het begin zijn van een dikke zes jaar zonder sociaaldemocraten in de Nederlandse regering. En dat was voor het eerst in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.⁷³ Het waren dus, zowel binnen de PvdA als voor de Nederlandse democratie, aparte

⁷² Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 31 mei 2017]. Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *PvdA en de Tweede Kamerverkiezingen sinds 1946* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vhs7kjt4yola/pvda_en_de_tweede_kamerverkiezingen [geraadpleegd op 31 mei 2017].

⁷³ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 31 mei 2017].

jaren, met nieuwe gezichten en nieuwe coalities. Deze verhoudingen zouden natuurlijk verband kunnen hebben met de afwijkende ontwikkeling van het ledenaantal van de PvdA.

2.2.2: Bronnenanalyse

Kijkende naar de ledenwerfacties die de Partij van de Arbeid heeft gehouden in deze periode, mag het grillige verloop van het ledenaantal geen verrassing zijn. Zo volgen maar liefst vier ledenwerfacties elkaar op in een tijdsbestek van een dikke vijf jaar: *Bouwsteen '60* (1958-1960), *Gezinsactie* (1959), *Plan '63* (1959-1962) en *Op de man af* (1963-1964).⁷⁴ In de eerste jaren van deze periode, tot 1959, is een aardig sterke groei te zien. Maar dan daalt het ledenaantal weer en blijft het, tot 1963, ongeveer rond de 140.000 schommelen. In 1964 is er pas weer een (kleine) stijging te zien. Het is dus waardevol om de ledenacties uit deze periode eens onder de loep te nemen, te beginnen met *Bouwsteen '60*.

De actie, die aanvankelijk begon als *Bouwsteen '59*, heeft gezien het stijgende ledenaantal aan het eind van de jaren vijftig haar vruchten afgeworpen. Maar waarom achtte de partijtop het nodig om deze actie te starten? Correspondentie met leden, in het kader van *Bouwsteen '60*, biedt ons meer inzicht in deze beweegredenen. De volgende tekst werd vanuit het partijbestuur aan verschillende leden, die (in het kader van de ledenwerfactie) lid werden van de partij, gestuurd: *"Onze politieke tegenstanders hebben alles op alles gezet om een conservatieve politiek in ons land te doen zegevieren. De kabinetscrisis, gevolgd door de formatie De Quay, waren het "sluitstuk", het einde van een reeds jaren gevoerde politiek van afbraak van het socialistische element in het regeringsbeleid. (...) De volgende keer moet de Partij van de Arbeid weer aan de kop gaan. Uw aanmelding nu is een wezenlijke bijdrage voor de versterking van onze positie."*⁷⁵ De partijtop wil een zo sterk mogelijke vuist te maken in politiek zware tijden en men zag een grotere achterban als middel bij uitstek om 'het socialistische element' terug te brengen in de Nederlandse politiek. Dat blijkt ook uit een krantenartikel dat door Willem Drees (de partijtop) geschreven is en een beschouwing geeft op de recente politieke ontwikkelingen: *"Maar het gevaar blijft dreigen. Daarom roept dr. Drees op tot voortdurende activiteit. Daarom vraagt hij versterking van de socialistische voorlichting. (...) Elk nieuw partijlid (...) is voor dr. Drees een felicitatie. Immers, hoe groter de partij (...) des te meer kans op een vooruitstrevend beleid in zijn geest."*⁷⁶ Partijlidmaatschap werd dus direct gezien als een voorwaarde of in ieder geval als een potentiële oorzaak voor politieke successen. Daarin was een specifieke achtergrond van leden niet van belang; het ging om een zo groot (en breed) mogelijke ledenachterban.

Eenzelfde beeld komt naar voren, kijkende naar de *Gezinsactie* die de Partij van de Arbeid aansluitend aan *Bouwsteen '60* organiseerde. Deze actie had *"tot doel, onze partijleden ertoe te brengen, huisgenoten en familieleden boven 18 jaar (...) als lid te winnen."*⁷⁷ Het was een kleine en kortstondige actie, die ervoor moest zorgen in aanloop naar het congres in november 1959 een aanzienlijke groep nieuwe leden in de partij te hebben.⁷⁸ Maar, wel opmerkelijk, wat het redelijk hedendaagse karakter van deze actie: zo werden *"enkele vooraanstaande en bij het publiek bekende partijgenoten in een (...) opwekking te doen zeggen, waarom naar hun mening versterking van de partij nodig is."*⁷⁹ Naast bekende politici als Willem Drees en Jaap Burger, werd dit verzoek bijvoorbeeld ook

⁷⁴ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief PvdA, inv. nr. 721-727 'Ledenwerfacties'.

⁷⁵ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 721 'Bouwsteen '60'.

⁷⁶ 'Waakzaamheid blijft geboden', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (14-03-1959) 3.

⁷⁷ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 722 'Gezinsactie'.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

naar dichter Simon Carmiggelt gestuurd. Door het inschakelen van bij de al bestaande leden bekende en populaire mensen, probeerde men het ledental een kort maar krachtige impuls te geven. Het gebruiken van hun populariteit is redelijk apart te noemen, aangezien bij andere acties in deze periode voornamelijk inhoudelijke overredingskracht als uitgangspunt werd genomen. Hoewel de titel *Gezinsactie* wellicht doet vermoeden dat er sprake was van een achterliggend idee om van de PvdA dé partij voor het gezin of de familiepartij te maken, is dit op basis van interne correspondentie niet aannemelijk. Het gaat de partij louter om de reeds bestaande leden te mobiliseren om een zo groot mogelijk aantal nieuwe leden te bereiken. En waar kan dat dan makkelijker, dan in de directe omgeving van de leden?

Een grotere actie is *Plan '63*, dat eind 1959 door het congres van de PvdA werd aangenomen als nieuwe 'ledenwinactie'. *"Het partijbestuur stelt zich voor in de komende vier jaar het ledental van de PvdA op te voeren tot een aantal, gelijk aan 10 pct. van het stemmental dat op de PvdA is uitgebracht, dus rond 182.000."*⁸⁰ Uit correspondentie met verschillende afdelingen blijkt dat de partijtop in de maag zat met het ledenaantal, dat ondanks de voorgaande acties netto niet meer wilde stijgen.⁸¹ Het bevestigt het beeld dat hierboven al gesteld werd; de partijtop was erg gefixeerd op de ontwikkeling van het ledenaantal en probeerde op talloze manieren om dat ledental omhoog te stuwen. In een nota aan medewerkers van *Plan '63* schrijft partijsecretaris Meester: *"voor een partij als de onze, en speciaal nu wij oppositiepartij zijn, is groei noodzakelijk."*⁸² Het gaat hen niet zo zeer over het aantrekken van specifieke doelgroepen, maar juist van zo veel mogelijk mensen. Dat blijkt ook uit een instructieboekje voor *Plan '63*-campagnemedewerkers. Daarin worden zogenoemde *"huisbezoekers"* alle informatie aangaande de partij en de actie verschaft, maar over doelgroepen wordt daarin niet gesproken. Het gaat erom de partij zo groot en sterk mogelijk te maken: *"Samen werken wij aan een betere toekomst van onze samenleving. Samen trachten wij, de partij van het democratisch socialisme te versterken."*⁸³

Maar hoewel de partij in de periode 1960-1963, getuige veel nieuwe ledentabellen, genoeg nieuwe leden aantrekt, valt de totale balans in 1963 tegen.⁸⁴ En dat niet alleen, ook bij de verkiezingen leidde de partij een nederlaag. Hoewel dit geen reden tot juichen was, stimuleerde het de partijtop alleen nog maar meer om door te gaan: *"Want één ding staat na het verkiezingsverlies als een paal boven water: We zullen met zijn allen moeten werken aan een forse versterking van de partij, allereerst op het ledenfront."*⁸⁵ En dat laatste krijgt inderdaad de eerste prioriteit: met een nieuwe ledenwerfactie *Op de man af* wordt gepoogd om de partij te versterken en daarnaast de afstand tussen kiezers en gekozenen te gaan verkleinen.⁸⁶ Door met volksvertegenwoordigers langs de deuren te gaan, hoopt de partij te groeien. En met succes: zo komen er in de periode 1963-1964 zo'n 6000 nieuwe aanmeldingen binnen. Deze, vorm van campagnevoeren sloot een roerige periode af, waarin de partijtop ledenwerfactie na ledenwerfactie lanceerde, maar waarin het ledenaantal pas in de laatste maanden wist te stijgen. In de partijtop bleef dit een punt van aandacht; zoals gezegd werd de

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 726 'Ledenwerfactie 'Plan '63''

⁸² Ibidem, nota aan afdelingen (Letter: A/div./8, Nummer C/125. DS/HJ).

⁸³ Ibidem, instructieboekje voor campagnemedewerkers 'Wij zijn van de Partij'

⁸⁴ Ibidem, 'Werken voor 2', mededelingen over de ledenwerfactie (juni 1963).

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ 'PvdA wil de afstand kiezers en gekozenen gaan verkleinen', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (10-4-1964) 3.

ledenachterban als sleutel tot (electoraal) succes gezien. Vond deze discussie ook binnen andere organen in de Partij van de Arbeid plaats?

In de partij werd de roep naar bezinning en discussie over de koers en positie van de PvdA in het Nederlandse politieke bestel duidelijk groter, blijkens een nieuw beginselprogram. Dit nieuwe programma moest de visie van de partij moderniseren en opnieuw bevestigen, en het moest de partij weer een duw in de rug geven.⁸⁷ Op het congres van 1959 zou dit nieuwe beginselprogram worden bediscussieerd en vastgesteld.⁸⁸ In dit beginselprogramma worden de sociaaldemocratische waarden van de partij herbevestigd en wordt nogmaals duidelijk dat de partij streeft naar zo min mogelijk ongelijkheid op alle fronten in de samenleving.⁸⁹ Dat komt vooral naar voren artikel 2: *“De partij acht gelijkheid van ontwikkelingskansen en het wegnemen van belemmeringen, die vrije doorstroming en maatschappelijke opdimming in de weg staan, een van de belangrijkste maatschappelijke doeleinden; karakter en bekwaamheid behoren daarbij het richtsnoer te zijn.”* Toch wordt dit aspect van ongelijkheid tussen groepen niet geprojecteerd op de ledenachterban en blijft het bij een globale visie op de samenleving.⁹⁰

Dat wordt wel gedaan in een toespraak van partijvoorzitter Ko Suurhoff in het kader van Plan '63. De ongelijkheid tussen groepen (hier specifiek welke groepen er op vakantie kunnen en gaan en welke niet) voor hem aanleiding om nog eens extra op te roepen om lid te worden van de sociaaldemocratische partij: *“De Partij heeft u nodig. Ú heeft de Partij nodig; om de wereld van 1961 wat bewoonbaarder, wat gelukkiger te maken dan zij ondanks de vooruitgang van de afgelopen tientallen jaren thans is.”*⁹¹ Toch gaat ook hij niet dieper in op de het bestaan van deze ‘ongelijke’ groepen binnen de partij; hij houdt het louter over ongelijkheid in de maatschappij. Vindt de discussie omtrent het verbinden van verschillende (ongelijke) groepen in de ledenachterban dan totaal niet plaats? Dat is niet het geval. In het wetenschappelijk blad van de PvdA, het door de WBS uitgegeven *Socialisme & Democratie*, verschijnt er een in dit licht interessant artikel van Dr. A. van Braam.⁹²

Het artikel, dat in 2011 door toenmalig partijleider Job Cohen nog is gebruikt in de naar de auteur genoemde Van Braamlezing, is in feite een voorspelling voor de problemen waar de Partij van de Arbeid te maken mee heeft gehad (of misschien nog steeds wel heeft). Van Braam beschrijft de in zijn ogen steeds groter wordende moeite die mensen uit de lagere sociale klassen hebben om op te klimmen. ‘Sociale promotie’ zou meer en meer alleen maar iets worden voor mensen uit de middenklasse; mensen uit lagere sociale klassen hadden jammer genoeg de zekerheid van een verblijf aan de onderkant van de sociale ladder. Het onvermogen van de Partij van de Arbeid om deze mensen een nieuw perspectief te bieden, zorgde enerzijds ervoor dat de positie van de sociaaldemocraten in het politieke spectrum steeds moeilijker zou worden en anderzijds dat de PvdA daardoor moest herbezinnen. De PvdA zag zich dus, blijkens dit artikel, als de verbinder van deze sociale groepen en trok zich de opdracht van sociale promotie voor alle klassen erg aan. Naast dit artikel zijn er nog een

⁸⁷ ‘PvdA-congres op 12, 13, 14 november’, *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (31-10-1959) 3.

⁸⁸ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 196 ‘Beginselprogram 1959 Partij van de Arbeid’.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Partij van de Arbeid, *Toespraak door J.G. Suurhoff voorzitter van de Partij van de Arbeid* (1961), https://www.youtube.com/watch?v=uetcDz_WuP4 [geraadpleegd op 11 juni 2017].

⁹² A. van Braam, ‘Misnoegen der middengroepen.’, *Socialisme & Democratie* 15 (1958) 510-56.

aantal andere artikelen in de jaartallen die volgen die gaan over de welvaartsgroei en de toenemende ongelijkheid die daarmee gepaard gaat.^{93 94}

2.3 CASUS 2 (1975-1978)

2.3.1: Politieke context

De periode 1974-1978 is, kijkende naar het ledenaantal, een periode van uitzonderlijke voorspoed. Vooral in de jaren 1976-1978 schiet de groei van het ledenaantal, zowel van de Partij van de Arbeid als van alle andere Nederlandse partijen, rap omhoog. Wat gebeurde er in deze jaren op politiek vlak? Vanuit PvdA-perspectief bekeken, waren het bijzonder goede jaren. In de periode 1973-1977 zetelde kabinet Den Uyl: het *'meest progressieve uit de parlementaire geschiedenis'*.⁹⁵ Een coalitie van drie progressieve (PvdA, PPR en D66) en twee confessionele partijen (KVP en ARP), geleid door een van de grootste PvdA-prominenten aller tijden: Joop den Uyl.⁹⁶ In 1977, bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen, behaalde de PvdA maar liefst 53 zetels, vier meer dan het CDA dat in dat jaar voor het eerst meedeed.⁹⁷ Den Uyl werd gelijk informateur, maar zijn beoogde coalitie (PvdA, CDA en D66) redde het niet. Uiteindelijk zou een coalitie van CDA en VVD, onder leiding van CDA'er Van Agt het volgende kabinet vormen.⁹⁸ Je kunt dus wel stellen dat de sociaaldemocraten qua populariteit (zowel als ledenpartij, als op electoraal vlak) deze periode niet te klagen hadden. Juist daardoor is het interessant om te kijken of de partij ook in deze populaire tijden actief leden probeerde te werven, of zij speciaal inzette op een specifieke doelgroep en op wat voor manier zij intern omgingen met de groeiende ledenaantallen.

2.3.2: Bronnenanalyse

De periode 1974-1978 is een, wat betreft de ontwikkeling van het ledenaantal, een opmerkelijke periode. In de eerste twee jaar daalt het ledenaantal met een kleine 7600 leden, maar dat wordt in de twee opvolgende jaren dubbel en dwars goed gemaakt: met een stijging van een dikke 25.000 leden komt de partij voor het, vanaf dat moment, laatst boven de 120.000 leden uit. Nu hebben we in het vorige hoofdstuk gezien dat de rappe stijging in de jaren zeventig zowel in Nederland als in het buitenland ook bij andere partijen voorkwam en dat er dus een 'flow' te herkennen valt. Maar toch blijft het interessant om te kijken wat er op het gebied van ledenwerving binnen de Partij van de Arbeid gebeurde.

Dat laatste kwam in ieder geval niet, zoals in de eerste casus wel het geval was, door grootscheepse ledenwerfacties. Hoewel er wel degelijk sprake was van een georganiseerde ledenwerving in deze periode, is het niet zo dat er (zoals in de periode 1959-1964) een aantal, apart

⁹³ L.J. Zimmerman, 'Welvaartsgroei en inkomensverdeling', *Socialisme & Democratie* 17 (1960) 503-509.

⁹⁴ A. van Braam, 'Welvaartstoename en inkomensbesteding bij arbeidersgezinnen', *Socialisme & Democratie* 17 (1960) 510-521.

⁹⁵ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinet-Den Uyl (1973-1977)* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977 [geraadpleegd op 6 juni 2017].

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1977* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwv/tweede_kamerverkiezingen_1977 [geraadpleegd op 6 juni 2017].

⁹⁸ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinet-Van Agt I (1977-1981)* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw8/kabinet_van_agt_i_1977_1981 [geraadpleegd op 6 juni 2017].

betitelde, ledenwervingsacties zijn georganiseerd. Er was echter eerder sprake van een doorlopende ledenwervingscampagne.⁹⁹ Ondanks dat er dus geen losse acties met een specifiek doel of streefgetal zijn (zoals *Plan '63*) is er wel degelijk sprake van ledenwerving en (naar het schijnt) een stuk professioneler. Zo zijn er een aantal wetenschappelijke onderzoeken te vinden die (de ontwikkeling van) het ledenbestand en de ledenwerving zowel op kwalitatieve als kwantitatieve manier hebben onderzocht. Een dergelijk onderzoek is de *'Tijdreeksanalyse en Multiple-correlatie-regressierekening'* waarin de ontwikkeling van het ledenaantal van een extra 'laag' wordt voorzien.¹⁰⁰

Door de ontwikkeling van het ledenaantal in de jaren zeventig te toetsen aan de hand van een tweetal variabelen, probeert de PvdA, als opdrachtgever van dit onderzoek, te achterhalen waar ze het meeste aandacht moet schenken, wil ze het ledenaantal een impuls geven. Een nobel streven, maar de conclusie van het onderzoek biedt weinig concrete tips. Duidelijk wordt dat de twee variabelen X (het percentage stemmen dat de sociaaldemocraten behalen bij Tweede Kamer- en Provinciale Statenverkiezingen) en Z (het overwicht dat de PvdA over de andere linkse partijen heeft).¹⁰¹ Duidelijk wordt dat zowel X als Z invloed hebben op de ontwikkeling van het ledental, maar dat er nog altijd andere factoren zijn die het verloop van het partijlidmaatschap zwaar beïnvloeden.¹⁰² Jammer genoeg worden deze overige factoren niet benoemd of verder onderzocht en in de *'Suggestie'* aan toekomstige onderzoekers overgelaten.¹⁰³

Hoewel we niet weten welke overige factoren (in welke mate) een rol op het ledenaantal hebben, is het waardevol om te weten dat de PvdA in deze periode het nodig achtte om met wetenschappelijke kennis het ledenaantal een impuls te geven. Naast een verklarend onderzoek, zijn er ook meerdere beschrijvende papers te vinden die het ledenaantal en de ontwikkeling daarvan analyseren. Een voorbeeld daarvan is *'Het budget voor ledenwerving'*, geschreven door PvdA-campagnestrateg Kees Bode dat het ontbrekende succes van verschillende ledenwerfacties in de jaren zeventig onder woorden brengt.¹⁰⁴ Bode is niet alleen campagneleider van de PvdA, maar ook mede-eigenaar van communicatiebureau 'Bode, Kooijman en Van Kasteren', dat de voor de PvdA advertenties uitschrijft en adviezen geeft over de communicatie.¹⁰⁵ In het paper benoemt hij de harde terugloop in leden in 1974-1975 en benoemt hij de verschillende soorten manieren waarop er leden in de partij werden toegevoegd: leden melden zich op eigen initiatief, ledenwerving d.m.v. radio- en tv-uitzendingen, ledenwerving d.m.v. afdelingsacties en tenslotte ledenwerving d.m.v. advertenties.¹⁰⁶ Vervolgens benoemt Bode de kosten per manier en concludeert hij dat de partij, ondanks de inspanningen, er niet goed voor staat: het ledental loopt jaarlijks terug, de campagnekas is leeg en voor de volgende jaren is het budget te klein.¹⁰⁷ De meer wetenschappelijke kijk op het

⁹⁹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 'Stukken betreffende ledenwerfacties 1975-1976, 1978'.

¹⁰⁰ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 'A.H.P. Kieboom, *Tijdreeksanalyse en Multiple-correlatie-regressierekening P.v.d.A-ledental*. (Amsterdam 1976).

¹⁰¹ Ibidem, 8.

¹⁰² Ibidem, 42.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 'K. Bode, *Het budget voor ledenwerving (1975)*'

¹⁰⁵ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 'Bode, Kooijman en van Kasteren, *Aanvulling voor het info m.b.t. de inhoud van de folder*'

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

campagnevoeren en het aantrekken van leden geeft aan dat de PvdA een andere weg in is geslagen, dan in de eerste casus.

Het paper van Kees Bode en een aantal verslagen van ledenwerfacties die zijn opgenomen in het archief, blijkt dat de rol van afdelingen in de ledenwerving een stuk belangrijker is geworden. Veel meer dan in de periode 1959-1964 is er correspondentie te vinden tussen het partijbureau en verschillende afdelingen. Een voorbeeld is een brief, afkomstig van Frans Damen, als secretaris van de PvdA in Zevenaar.¹⁰⁸ In dit geval had de afdeling een eigen actie op touw gezet en was de brief bedoeld *“en om een stukje verantwoording af te leggen naar de partij en de afdelingen die meegedaan hebben, en om zodanig illustratief te zijn dat het kan dienen ‘ter leerling’ voor andere acties.”*¹⁰⁹ Maar er is ook sprake van correspondentie over door het partijbureau aangezwengelde acties, zoals de *‘Doe een partijtje mee’*-actie van 1975.¹¹⁰ Uit verschillende bijgevoegde krantenadvertenties blijkt de kern van de actie: *‘Voor f3,85 is het mogelijk 3 maanden in de P.v.d.A. rond te kijken. Tot 1 juli ontvangt u alle publicaties, informaties en uitnodigingen, zodat U zich een beeld van een politieke partij kunt vormen.’*¹¹¹

Het was een actie die, hoewel door het partijbureau bedacht, door de afdelingen zelf moest worden uitgevoerd en hierin hadden zijn, blijkens talloze verschillende verzoeken (bijvoorbeeld voor campagnemateriaal, financiële ondersteuning, tekstsuggesties voor advertenties etc.), zelf een grote rol in.¹¹² De rol van het partijbureau was veel meer dan in de eerste casus gericht op advertenties op tv, radio en in landelijke kranten en daarnaast het scheppen van alle randvoorwaarden voor een campagneactie. De invulling en lokale uitvoering van de acties kwam daardoor voornamelijk in handen van de afdelingen. Een opmerkelijk verschil met de eerste casus, gezien het feit dat in het begin van de jaren zestig de acties veel centraler en strakker geregeld werden.

Naast de papers, werfactieverslagen en correspondentie met afdelingen is er ook een hoop correspondentie met leden of andere geïnteresseerden opgeslagen. Het gaat om ingezonden brieven, uitgeknipte krantenartikelen met bijschriften van lezers en soms zelfs een hele collage van krantenartikelen en foto's met bijschriften.¹¹³ De toon en boodschap van de poststukken verschilt sterk, maar is over het algemeen niet positief. Vooral een *‘Open brief aan onze kiezers’* die in september 1975 in het Parool, de NRC, Trouw en de Volkskrant verscheen, leidt tot veel boze en verontwaardigde reacties.¹¹⁴ Van *“Ik schrijf u dan ook om Uw partij te danken voor de ellende, waarin ons land vooral door toedoen van PvdA c.s. verkeert.”* tot *“jullie gaan toch de ondergang tegemoet vuile rooie rotzakken”*.¹¹⁵ Deze reacties zijn te verklaren vanwege het feit dat er in de open brief wordt ingegaan op de niet zo positieve miljoenennota (*“Meer dan ooit moeten we ons realiseren dat niet alles tegelijk kan. Dat we een stapje terug moeten doen.”*); de schuld van deze bezuinigingen wordt

¹⁰⁸ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Brief van F. Damen (sekr. PvdA Zevenaar) aan andere afdeling en PvdA-bestuur.’

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Verslag van de actie ‘Doe een partijtje mee’ in de Liemers.’

¹¹¹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Verschillende advertenties uit dag- en weekbladen over de actie ‘Doe een partijtje mee’.

¹¹² IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Verschillende brieven van/voor afdelingen inzake ledenwerfactie ‘Doe een partijtje mee’.

¹¹³ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Verschillende ingezonden post van leden en andere geïnteresseerden’

¹¹⁴ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Stand van zaken’

¹¹⁵ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 730 ‘Verschillende ingezonden post van leden en andere geïnteresseerden’

aan de PvdA gegeven.¹¹⁶ Gezien het feit dat er zoveel (negatieve) ingezonden briefstukken werden bewaard en de advertentie in zoveel (niet per se PvdA-gezinde) kranten verscheen, kun je concluderen dat de PvdA de advertentie (naast als ledenwerfactie) ook gebruikte om de stemming in het land te pijlen en te merken hoe de partij er bij het electoraat voor stond.

Maar ondanks dat, wordt er niet geanalyseerd welke personen de kritische brieven sturen. In sommige gevallen was dat ook onmogelijk, omdat voornamelijk de dreigbrieven van geen naam of adres voorzien zijn. Maar, waar er wel overzichten en notities zijn van de binnenkomende nieuwe lidmaatschappen, die aan de hand van de *'Open brief'* zijn ontvangen, ontbreken dergelijke analyses over de negatieve post. Blijkbaar vond de partijtop het niet nodig om daar actief mee aan de slag te gaan. En ondanks dat er meer wetenschappelijke onderzoeken komen, die het verloop van het de ledenachterban onder de loep nemen, ontbreekt het aan analyses of commentaren die ingaan op de verschillende doelgroepen van de partij of de binding die de partij met deze groepen had. Ook bij de analyse van de nieuwe aanmeldingen wordt niet ingegaan op de achtergrond (leeftijd, afkomst, beroep etc.) van deze nieuwe leden. En dat in een periode waarin de discussie over de positie en crisis van de sociaaldemocratie begon te ontbranden, zoals hier eerder beargumenteerd is. Vindt deze discussie binnen de PvdA in deze periode wel plaats?

In 1977 neemt het congres van de PvdA, net als in 1959, een nieuw beginselprogramma aan, om de doelstellingen en positie van de sociaaldemocratische partij te (her)bevestigen.¹¹⁷ In dit programma wordt uitgelegd dat de klassenstrijd, die de basis van het democratisch-socialisme vormt, in de jaren zeventig nog altijd actueel is: *"De tegenstelling tussen kapitaal en arbeid staat nog steeds overeind als het gaat om de verdeling van de opbrengst van de productie, de zeggenschap in het bedrijf en de gevolgen van de ondernemingsbeslissingen op de maatschappij."*¹¹⁸ De klassenstrijd wordt gekoppeld aan andere vormen van strijd tegen de *"gevestigde machten"*, zoals het feminisme, milieugroepen en radicale stromingen binnen geloofsrichtingen.¹¹⁹ Daarin bestond de meerwaarde van het democratisch-socialisme, aldus de partijtop van de PvdA: het verenigen van krachten om strijd tegen heersende machten te vergemakkelijken en de positie van minderheden daardoor te versterken.¹²⁰ In deze nieuwe klassenstrijd paste de tegenstelling kapitalisten versus arbeiders niet meer; steeds meer mensen vielen tussen deze categorieën. De PvdA richtte zich dan ook tot *"alle (...) inwoners van Nederland, ongeacht hun levensbeschouwing, of hun sociale positie"* die dezelfde waarden en opvattingen delen.¹²¹

De partij achtte het dus blijkbaar noodzakelijk om haar positie in een veranderende samenleving te bevestigen. Deze herbevestiging lijkt inderdaad, deels, voort te komen uit de discussie omtrent een wegvallende achterban en de vraag of een sociaaldemocratische arbeiderspartij nog wel van deze tijd zou zijn. Ook in *Socialisme & Democratie* verschenen er in deze periode verschillende artikelen die op het nieuwe beginselprogramma en de positie van de partij in het politieke landschap ingaan.¹²² Maar ook artikelen die de achterban en de binding van de partij met deze doelgroepen

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ DNPP, *Beginselprogramma Partij van de Arbeid 1977*, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/pvda1977/> [geraadpleegd op 13 juni 2017].

¹¹⁸ DNPP, *Beginselprogramma PvdA 1977*, 11.

¹¹⁹ Ibidem, 14.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ibidem, 44.

¹²² J. Tinbergen, 'PvdA en het nieuwe beginselprogramma', *Socialisme & Democratie* 35 (1978) 59-67.

bediscussiëren, zoals het artikel 'Partij van de Arbeid: ook voor arbeiders' van politiek socioloog en PvdA-politicus Bert Middel.¹²³ Maar, net als in de eerste casus, gaat het hier niet zozeer over de ledenachterban. Het gaat meer over de vraag of de Partij van de Arbeid als partij en de sociaaldemocratie als stroming nog bestaansrecht had; daarbij wordt niet zozeer een onderscheid gemaakt tussen ledenachterban en electorale doelgroepen. Dit kan het ontbreken van diepgaander onderzoek naar/in de ledenachterban bij ledenwerfacties mogelijk verklaren.

2.4 CASUS 3 (1989-1991)

2.4.1: Politieke context

Anno 2017 kunnen de (lange) jaren negentig voor de PvdA als succesvol beschouwd: in de periode 1989-2002 namen de sociaaldemocraten deel aan (alle) drie de kabinetten en leverde de partij in de persoon van Wim Kok zelfs twee maal de premier.¹²⁴ Maar, zoals in dit onderzoek ook al eerder is beschreven, was er binnen de PvdA juist veel spanning en discussie. Vooral in het laatste kabinet-Lubbers (1989-1994) moest partijleider alle zeilen bijzetten om de leden achter de nieuwe WAO-plannen te krijgen. Dat lukte, maar ondanks de electorale populariteit en de twee kabinetten-Kok die daaruit voortkwamen (met respectievelijk 37 en 45 zetels was de PvdA twee keer de grootste), kelderde het ledenaantal fors in deze periode.¹²⁵ Een makkelijke conclusie zou kunnen luiden: het 'afschudden van de ideologische veren' door Wim Kok in de WAO-discussie, werd louter vanuit een electoraal belang gedaan en de traditionele ledenachterban werd door Kok als minder belangrijk gezien. Maar, is dit daadwerkelijk zo?

2.4.2: Bronnenanalyse

In deze derde casus, stond de Partij van de Arbeid wat betreft ledental er zeer beroerd voor. In april 1989 merkte de partijtop op dat ledenwerving en –behoud geen prioriteit hadden in afdelingen en gewesten, onder andere door de gemeenteraadsverkiezingen waar meer aandacht naartoe ging. Daarom worden er vanuit het partijbureau een aantal keer met afdelingen en gewesten overlegd, waarvan de notulen zitten bijgevoegd in het archief.¹²⁶ Er worden verschillende (lokale) plannen besproken, zoals een plan uit de afdeling Rotterdam: *“Rotterdam heeft een projectgroep voor ledenwerving ingesteld (...) Men doet onderzoek naar specifiek Rotterdamse factoren die van invloed zijn op het ledenverlies. Suggesties: geen hap-snap-acties, maar systematisch opgezet.”*¹²⁷ Maar ondanks meerdere suggesties, verloren de sociaaldemocraten in drie jaar tijd maar liefst een kleine 23.000 leden (circa 23,5% op het totaal aantal leden van 1989). Dat dat voor een (leden)partij als de PvdA een dramatisch verlies betekende, blijkt wel uit een nota dat vanuit het partijbureau naar alle afdelingen werd gezonden in november 1989 (dus nog voordat de échte grote uittrede begon): *“De afgelopen jaren is het ledental van de partij langzaam gedaald. De gevolgen daarvan beginnen*

¹²³ B. Middel, 'Partij van de Arbeid: ook voor arbeiders', *Socialisme & Democratie* 34 (1977) 1, 3-12.

¹²⁴ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 6 juni 2017].

¹²⁵ Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1994* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1994 [geraadpleegd op 6 juni 2017].

Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1998* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1998 [geraadpleegd op 6 juni 2017].

¹²⁶ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731a 'Verslag vergadering consulenten ledenwerving en – behoud op 22 april 1989 te Amsterdam'.

¹²⁷ Ibidem.

*merkbaar te worden. Nieuwe leden zijn nodig om de functies in afdelingsbesturen en raadsfracties te kunnen vervullen en om de partij financieel en moreel te steunen.”*¹²⁸

Hoewel het ledental dus bleef kelderen, valt wel op dat het partijbureau inderdaad veel systematischer te werk ging dan in de andere twee casussen. Er zijn talloze tabellen en grafieken die de ontwikkeling van het ledental per maand en per gewest in kaart brengen.¹²⁹ En ook: per leeftijdscategorie; de partijtop verlangde ernaar te weten ‘hoe oud’ de partijleden waren.¹³⁰ Aanvullend op deze grafieken komen er notities aan het partijbestuur met de resultaten uit deze onderzoeken en suggesties om de ledenwerving een impuls te geven.¹³¹ Het is in deze notitie dat er voor het eerst, als suggestie, wordt benoemd dat de PvdA wellicht actief leden moet gaan werven onder specifieke etnische groeperingen.¹³² Hoewel hier niet diep en concreet op wordt ingegaan, is het duidelijk dat de partij zich meer en meer gaat afvragen wie ze vertegenwoordigen en hoe ze deze doelgroepen kunnen binden. Er komen onderzoeken naar de redenen om waarom mensen de partij verlaten, die de partijtop vertellen dat ongeveer de helft van de oud-leden eruit stapt omdat het lidmaatschap te duur is, zij onvrede hebben over de gemeentepolitiek of omdat ze de PvdA onduidelijk vinden over hoofdisssues.¹³³

Deze verwetenschappelijking van de omgang met de ledenachterban zette in de jaren die volgden door, terwijl het ledenaantal een vrije val doormaakte. De partij schreef in november 1990 over de positie die de PvdA in het politieke spectrum had, in de notitie *‘Over kansen gesproken. De positionering van de PvdA’*.¹³⁴ In dit paper werd uitgebreid ingegaan op de kernwaarden van de partij, de veranderende tijd en de strategie richting de toekomst. Er wordt ook (zeer kort) ingegaan op de vraag: voor wie moet de PvdA er anno 1990 nog zijn? *“Tenslotte richt je je als PvdA tot iedereen. De samenleving in al zijn geschakeerdheid heeft pas echt toekomst als het een samenleving voor allen is. Een samenleving waarin alle inwoners een echte plaats hebben. Waarin ieder respect ervaart. Dat is meer dan het gedogen en het afkopen met geld van grote groepen mensen. De samenleving is er voor iedereen.”*¹³⁵ Een redelijk kort en oppervlakkig antwoord op een vraag, die toch redelijk relevant lijkt te zijn voor een partij die zoveel leden verloor als de Partij van de Arbeid in de eerste negentiger jaren.

Maar niet alleen landelijk worden er onderzoeken uitgevoerd. Zo is er onder andere in de afdeling Geldermalsen een enquête gehouden onder 150 PvdA-leden, die op de volgende vlakken ondervraagd werden: persoonlijke gegevens, politieke en maatschappelijke interesse, belangstelling voor landelijke en lokale politieke onderwerpen en de opvattingen over de landelijke en lokale PvdA.¹³⁶ En in de afdeling Amsterdam—Oost werden er tijdens de afdelingsvergadering van 23 oktober 1991

¹²⁸ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731a ‘Brief van secretaris Alard Beck aan alle afdelingssecretarissen (14 november 1989).

¹²⁹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731a ‘Toelichting op de ledentallen’.

¹³⁰ Ibidem.

¹³¹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731a ‘Tweede bedrijf. Een notitie over leden werven en behouden. Ter informatie, ter discussie en ter besluitvorming.’

¹³² Ibidem.

¹³³ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731a ‘Balans’.

¹³⁴ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731b ‘PvdA, *Over kansen gesproken. De positionering van de PvdA*’ (Amsterdam 1990).

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731b ‘Verslag enquête PvdA-leden Geldermalsen’.

een aantal stellingen bediscussieerd, die de visie van de leden over de PvdA blootlegde.¹³⁷ Zowel in Geldermalsen als in Amsterdam-Oost wordt het WAO-vraagstuk en de manier waarop Kok daarmee omsprong onderdeel uit van de onderzoeken. En vanuit het landelijk partijbureau worden er adviezen gevraagd over PR, communicatie en marketing; hetgeen voor een verdere professionalisering van de PvdA-campagnes zorgde. Een voorbeeld van een dergelijk adviesrapport, is *'Aanbevelingen voor ledenbehoud en ledenwerving'* van communicatiebureau Ogilvy & Mather Direct Amsterdam.¹³⁸ En ook in 1992 zijn er een aantal grote onderzoeken en kleine papers die de partij en de dramatische ontwikkeling van de ledenachterban onder de loep nemen.¹³⁹

Deze onderzoeken bekijken echter voornamelijk slechts het verloop van het ledental, al dan niet aan de hand van verschillende leeftijdscategorieën. Pas halverwege 1992 gaat de partij, door middel van hun eigen enquêteprogramma verder de diepte in. Door middel van een belenquête wordt van een grote, geselecteerde, groep nieuwe leden in kaart gebracht, aan de hand van de volgende variabelen: woonplaats, leeftijd, geslacht, opleiding, deskundigheid, actief of inactief lid en tenslotte hoe diegene lid geworden is.¹⁴⁰ Zo komt de partij in een keer een hele hoop te weten over deze nieuwe leden. Daarnaast gaat de partij aan de hand van een hoop wijkbezoeken in het hele land het gesprek aan met de leden; om te weten te komen wat ze vinden van de partijkoers, wat ze goed vinden gaan binnen de PvdA en wat juist niet.¹⁴¹ De partij doet dus, naast het kwantitatieve onderzoek dat ze al langer deden, nu ook verder de diepte in en met kwalitatief onderzoek meer te weten te komen over de achtergrond en opvattingen van hun leden.

Toch lijkt de focus niet te liggen om daadwerkelijk meer te weten te komen over de achterban, maar eerder om zo effectief mogelijke strategieën te zoeken om deze groepen te bereiken. Waar in de eerste twee casussen de opvatting gedeeld werd dat veel leden en een groeiende ledenachterban essentieel waren voor een succesvolle toekomst voor de sociaaldemocratische stroming, is dit nu anders. Er wordt gepoogd om de ledenachterban te groeien, omdat leden essentieel zijn om functies in de (lokale) politiek te blijven vervullen. Een veel meer praktische en minder idealistische kijk op de ontwikkeling van het ledenaantal. Het houdt verband met de verwetenschappelijking van de houding richting de PvdA-achterban. De partij zoekt naar manieren om zo effectief mogelijk doelgroepen te bereiken, maar het gaat dan niet zo zeer meer om het aantrekken van leden, maar om het binnenhalen van stemmen. De verkiezingscampagnes hebben een veel belangrijkere rol gekregen, in tegenstelling tot de strategieën om meer leden te krijgen.¹⁴² In de periode 1988-1991 moet de partijtop, zoals hierboven al vermeld staat, de afdelingen er van overtuigen dat ledenwerving nog van waarde is. Dat is een groot contrast met de andere twee casussen.

Toch moet ook niet worden gedacht dat de partijtop haar ledenachterban de rug toekeerde en volledig haar focus verlegde naar de electorale doelgroepen. Dat zagen we al omdat het partijbestuur de afdelingen erop blijft attenderen op het belang van ledenwerving, maar daarnaast

¹³⁷ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731b 'Afdelingsvergadering 23 oktober 1991'

¹³⁸ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731b 'Ogilvy & Mather Direct, *Aanbevelingen voor ledenbehoud en ledenwerving*' (Amsterdam 1991).

¹³⁹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731c 'De conditie van de partij. Ontwikkelingen in het ledenbestand, een verkenning'.

¹⁴⁰ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 731d 'Bijlage 21: Uitslag enquête gehouden op 16 mei 1992'.

¹⁴¹ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 732d 'Verslagen van verschillende wijkbezoeken in juni 1991'.

¹⁴² IISG, Archief PvdA, inv. nr. 732d 'Verschillende campagne-strategie-onderzoeken'.

biedt de discussie omtrent het veranderen van de WAO-regels ook reden genoeg om dat aan te nemen. Uit een interview met toenmalig staatssecretaris Sociale Zaken en Werkgelegenheid Elske ter Veld, blijkt dat ze op de afdelingsbezoeken door het land een wantrouwen bij de leden opmerkt.¹⁴³ Ze noemt deze problemen binnen de partij groter dan alleen de WAO-crisis en acht de politici zelf verantwoordelijk voor deze vertrouwensbreuk.¹⁴⁴ Ook zijn er commentaren uit de afdelingen en gewesten bijgevoegd, die over het algemeen hun teleurstelling uitspreken over de houding die de partijtop en politici de voorafgaande richting de leden en lokale politici heeft gehad.¹⁴⁵ Het lijkt er dus op dat de WAO-kwestie in de partij een druppel was die de emmer deed overlopen: “*De laatste jaren (...) is de communicatie in de partij verdwenen.*”¹⁴⁶ Het waren partijintern roerige tijden; er werd veel gediscussieerd over bijvoorbeeld de partijcultuur en dat leidde tot veel werkgroepen en adviezen.¹⁴⁷ Onder deze partijcultuur kan omgang met de leden ook geschaard worden: de houding van de partijtop werd bekritiseerd en uitgebreid geanalyseerd.¹⁴⁸

Op die manier is het meer wetenschappelijk en diepgaander onderzoek richting de ledenachterban ook goed te begrijpen. Maar van de andere kant is het vreemd dat er pas relatief laat werd ingezien dat de houding van partijtop en politici niet goed was: het ledenaantal was immers al een aantal jaar aan het dalen. Hoe zien we dit alles terugkomen in het wetenschappelijke blad *Socialisme & Democratie*? Kijkende naar de artikelen die in dit blad verschenen, kun je inderdaad concluderen dat er sprake was van veel interne discussie. Zo werden er artikelen gepubliceerd die letterlijk bij de adviesrapporten aanhaakten; anderen stonden meer op zichzelf en beschreven de toestand van de partij, zowel op extern (de plek in politieke spectrum) als intern (de partijkoers) gebied.¹⁴⁹ ¹⁵⁰ Wat opvalt is dat deze artikelen de grote discussie over de sociaaldemocratische stroming en de koers van de PvdA (mede natuurlijk aan de hand van de WAO-kwestie) onder de loep nemen, maar niet zo inzoomen op de vraag die in de andere casussen wel aanwezig was: de ontwikkeling van de ledenachterban. Dat is op zich vrij opmerkelijk, gezien het feit dat er zo veel onrust in de partij was; mede door de (slechte) omgang met de lokale bestuurders en leden.

2.5 CONCLUSIE

Aan de hand van de drie casussen zijn er een aantal zaken aan het licht gekomen, die een nieuwe kijk op de omgang van de PvdA met de ledenachterban bieden. In de eerste casus speelde de welvaartstoename, de invloed die dit had op de verschillende sociale klassen en het verbinden van deze verschillende groepen in de partij een relatief belangrijke rol in de discussies die in de partij speelden. Niet overdadig, maar we zien het wel degelijk terug. Maar, zoals blijkt, uit de archiefstukken over de ledenwerfacties, wordt deze discussie nog niet vertaald naar de ledenwerfacties; er worden

¹⁴³ IISG, Archief PvdA, inv. nr. 341 ‘Stukken aangaande de discussie en het congres over de WAO-kwestie (1991)’.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ Ibidem.

¹⁴⁶ Ibidem.

¹⁴⁷ DNPP, ‘PvdA jaarverslagen’ (versie onbekend), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/jv/> [geraadpleegd op 14-06-2017].

¹⁴⁸ DNPP, PvdA jaarverslag 1990’ (versie 30-07-2012), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/jv/1990> [geraadpleegd op 14-06-2017].

¹⁴⁹ J. Löwendhart, ‘Partij van de Arbeid: op naar het midden?’, *Socialisme & Democratie* 47 (1990) 263-272.

¹⁵⁰ H. Charmant, ‘Sociaal-democratie tussen vernieuwing en ondergang’, *Socialisme & Democratie* 48 (1991) 463-468.

dus geen op doelgroepen afgestemde werfacties gehouden en er wordt geen onderzoek gedaan naar de achtergrond van de ledenachterban (Wie zijn onze leden? Waar komen ze vandaan? Wat voor beroepen hebben ze? etc.). Wel wordt een zo groot mogelijke ledenachterban als een voorwaarde gezien om bij de volgende verkiezingen te kunnen winnen. De kijk en omgang met de ledenachterban is, zoals je het zou kunnen noemen, vrij traditioneel. Het doel van de (vele) verschillende ledenwerfacties in de periode 1959-1964 is dan ook: zo veel mogelijk leden binnenhalen, maar specifieke doelgroepen zijn daarbij niet afgebakend en een onderscheid tussen electorale doelgroepen en ledenachterban wordt daarin niet gemaakt.

In de tweede casus bleek dat de PvdA in de jaren zeventig een meer wetenschappelijke kijk richting haar leden kreeg. Weliswaar bleef deze wetenschappelijke kijk nog relatief oppervlakkig (vooral kwantitatief en gericht op het verloop) zien we wel een duidelijke ontwikkeling ten aanzien van de eerste casus. De crisis van de sociaaldemocratie en het probleem omtrent een wegvallende achterban zien we terugkomen in het nieuwe beginselprogramma en de wetenschappelijke artikelen in *Socialisme & Democratie*. Maar deze gaan meer over 'de hele achterban'; het onderscheid tussen leden en electorale doelgroepen blijft onderbelicht. Toch blijft de partij proberen om het ledenverlies op te vangen met verschillende acties, die een stuk minder centraal georganiseerd en op zichzelf staand zijn, dan in de eerste casus. Ledenwerving was voor de partijtop nog steeds erg belangrijk en werd een stuk wetenschappelijker en professioneler benaderd, maar miste wel nog een zekere diepgang richting de doelgroepen.

De derde casus speelde zich, zoals verwacht af, in een roerige periode. De WAO-kwestie, weliswaar een van de bekendste, was één van meerdere partijinterne discussie die de PvdA in het begin van de jaren negentig bezighielden. Deze discussies gingen zowel over koers, als over partijcultuur, de omgang van de partijtop met de afdelingen en lokale PvdA'ers. Deze discussies vonden plaats met een verdere verwetenschappelijking van de omgang met de leden en (vooral) de electorale doelgroepen. Zo verschenen er meerdere onderzoeken die de partij hielpen om zo effectief mogelijke campagnestrategieën op te zetten. Dat wil niet zeggen dat de ledenachterban helemaal uit het zicht verdween; de partij nam een digitaal enquêtesysteem in gebruik en organiseerde belacties om de visie van (nieuwe) leden te achterhalen en een beter beeld te krijgen van de ledenachterban. De discussie omtrent een uiteenvallende achterban verdween echter wel naar de achtergrond en het argument om een zo groot mogelijke ledenpartij op te bouwen werd minder idealistisch en veel meer op de praktijk gericht.

CONCLUSIE

In dit onderzoek is gepoogd om de ontwikkeling die de Partij van de Arbeid als ledenpartij te belichten en uiteen te zetten. Uit literatuuronderzoek bleek namelijk dat de ontwikkeling van de sociaaldemocratie en sociaaldemocratische partijen over het algemeen louter werd toegespitst op twee aspecten: de electorale positie en strategie en de ideologische koers. De houding naar en omgang met de ledenachterban was daarbij een ondergeschoven kindje. En dat terwijl het veranderen en uiteenvallen van de achterban van sociaaldemocratische partijen wel vaak werd aangedragen als een van de belangrijkste problemen voor de sociaaldemocratie. Zowel in het buitenland als in Nederland, waar de PvdA in de jaren negentig haar 'ideologische veren' afschudde en richting het politieke centrum opschoof.

Door twee periodiseringen van de wetenschappers Cornel Ban en Philip van Praag naast elkaar te zetten (tabel 1) werd duidelijk hoe de internationale sociaaldemocratie op het gebied van electorale strategie en ideologische koers ontwikkelde en of de PvdA in dit beeld paste. Ook werd de ontwikkeling van het ledental van de Partij van de Arbeid onder de loep genomen en vergeleken met de andere Nederlandse partijen en de SPD en Labour. Vooral de strakke afbakening aan de hand van breukjaren in de periodisering van Ban en Van Praag was, in relatie met veel grilligere ontwikkeling van het ledenaantal, problematisch. Door deze los te laten en met wat ruimere categorieën te werken, was vergelijking met de ontwikkeling van de ledenaantallen gemakkelijker. Aan de hand van een drietal casussen (1959-1960, 1970-1974, 1989-1991), die uit de vergelijking met andere partijen naar voren kwamen als waardevolle periodes, werd in het tweede hoofdstuk nader onderzocht hoe de houding van de Partij van de Arbeid richting de ledenachterban veranderde.

Hieruit kwamen een aantal veranderingen naar voren. De PvdA organiseerde in de eerste casus nog veel op zichzelf staande ledenwerfacties, strak vanuit de partijtop georganiseerd en uitgevoerd door de afdelingen, vanuit de sterk ideologische overtuiging dat een zo groot mogelijke ledenachterban zorgde voor zo groot mogelijke electorale en politieke successen. Er vond in deze periode geen (wetenschappelijk) onderzoek plaats en geïnteresseerd in de samenstelling en opvattingen van de achterban was men niet. Een vrij traditionele, vanzelfsprekende, omgang met de leden. Dit veranderde langzaam in de jaren zeventig, waar de eerste (oppervlakkige) wetenschappelijke analyses werden uitgevoerd, om meer te weten te komen over de (kwantitatieve) ontwikkeling van de ledenachterban. Er waren minder op zichzelf staande ledenwerfacties en er was meer sprake van een coördinerende rol van de partijtop richting de afdelingen, die meer vrijheid kregen om de actie zelf in te vullen. Hoewel dit veranderde, was de kijk naar de ledenachterban nog steeds traditioneel: hoe meer leden, hoe beter de partij kan presteren.

De derde casus liet uiteindelijk een erg verschillend beeld zien. De partij moest afdelingen echt overtuigen dat ledenwerving belangrijk was: de traditionele, vanzelfsprekende, kijk naar de ledenachterban is hier dus verdwenen. Ledenwerving werd voornamelijk nodig geacht, om lokale politieke functies te kunnen (blijven) vervullen. De positie van de partij werd meer bepaald door de electorale positie: er wordt in deze periode veel tijd en geld gestoken in onderzoek naar zo effectief mogelijke campagnes bij verkiezingen i.t.t. het werven van nieuwe leden. Er was in deze periode veel interne onrust omdat de partijtop niet meer voldoende communiceerde met haar leden, maar

tegelijkertijd ging de partij door een eigen digitale enquêtesysteem en belacties de visie van leden in kaart proberen te brengen.

In tabel 2 (hieronder) zien we de ontwikkeling zoals die naar voren kwam door de verschillende casestudies afgebeeld naast de door Ban en Van Praag geanalyseerde electorale en ideologische koers van de internationale sociaaldemocratie en de PvdA. Er zijn duidelijke parallellen te zien tussen de drie ontwikkelingen; het beeld beweegt van een vanzelfsprekende, traditionele visie, naar een meer moderne en zelfkritische kijk. Onder invloed van een teruglopend ledenaantal en dalende electorale percentages gaat de sociaaldemocratie meer en meer op een wetenschappelijke manier naar zichzelf kijken. Wat daarin wel erg opvalt, is dat de discussie over een uiteenvallende achterban voornamelijk electoraal wordt benaderd, maar niet wordt geprojecteerd op de ledenachterban. Het belang van het hebben van leden is in de loop der tijd sowieso afgenomen en het beeld dat (sociaaldemocratische) partijen steeds meer op electorale successen hopen kan aan de hand van dit onderzoek bevestigd worden.

De recente ontwikkelingen binnen de PvdA, met een desastreuze verkiezingsuitslag in maart 2017, maakt de situatie voor de Nederlandse sociaaldemocraten nog penibeler dan zij al was. Het zorgt ervoor dat dit onderwerp (misschien wel meer dan ooit) relevant is en de komende jaren ook zal blijven. Andere linkse partijen die juist in de lift zitten, zoals GroenLinks, zullen de druk op de sociaaldemocraten laten toenemen. Het is de vraag hoe hier intern mee zal worden omgegaan en of de roep om een linkse fusie dan wederom de kop kan worden ingedrukt.

	Ban	Van Praag		PvdA als ledenpartij
	Ideologisch	Electoraal	Ideologisch	
Begin 20e eeuw	Herdefiniëring marxisme & een zoektocht naar een geleidelijke overgang in plaats van een revolutie van kapitalisme naar socialisme. Grote en belangrijke rol voor de overheid weggelegd in economie.			
Halverwege 20e eeuw	Sociaaldemocratie als onderdeel van 'het redelijke midden' tussen extreme uitersten. Focus afgezwakt; kapitalisme moest worden beteugeld, maar hoefde niet over te gaan in socialisme.	Hoewel een gewenste 'doorbraak' uitbleef, vestigde de PvdA zich hier wel definitief in het politieke landschap. Aanvankelijk successen, maar later achteruitgang.	PvdA als een traditionele, linkse, arbeiderspartij. Heroriëntering in de jaren zestig, door o.a. Nieuw Links.	Jaren zestig: Traditionele ledenacties. Weinig aandacht voor achtergrond van leden en (het bereiken van) specifieke doelgroepen. Opvatting richting leden ook zeer traditioneel: hoe meer leden, hoe sterker de partij.
	Aan het eind van deze periode komt de discussie rondom Keynesiaanse economie goed op gang.			Jaren zeventig: Minder traditionele ledenacties. Rol van partijtop meer coördinerend. Meer onderzoek naar ledenachterban en doelgroepen, maar nog oppervlakkig (kwantitatief). Opvatting van leden onveranderd traditioneel.

Eind 20e eeuw	Kortgezegd de 'Derde Weg'-fase. Ondanks grote verschillen per land binnen dit 'Derde Weg'-denken, waren er twee belangrijke veranderingen: economie moest op macroniveau bekeken worden en arbeidsmarkten werden voortaan gezien als flexibele organen. Vanaf jaren tachtig wordt Keynesiaanse economie ook door sociaaldemocratische partijen losgelaten, als onderdeel van de nieuwe koers.	Door heroriëntatie nieuwe electorale successen. Kijk op verkiezingen en campagnes wordt professioneler en wetenschappelijker. Maar aan het eind van deze de Paarse periode stond de PvdA er niet best voor.	Arbeidersklasse slinkt en dus wordt focus meer en meer richting middengroepen verlegt. Kortgezegd, de vraag is niet meer: 'Waar komen we vandaan?' maar 'Waar valt wat te halen?'.	Partijtop moet belang ledenwerving actief benadrukken. Verdere verwetenschappelijking, nu ook kwalitatief (achtergrond/opvattingen leden). Maar steeds meer (wetenschappelijke) aandacht voor electorale strategieën. Opvatting van leden een stuk minder idealistisch, maar veel praktischer.
-----------------------------	---	--	---	--

Tabel 2: periodisering van Ban en Van Praag, aangevuld met de ontwikkeling van de PvdA als ledenpartij

BRONVERMELDING

Literatuur:

- Ban, C., 'Was 1989 the End of Social Democracy?', in: Iacob B.C. en Tismaneanu V. (red.), *The End and the Beginning: The revolutions of 1989 and the Resurgence of History* (Budapest 2012) 127-168.
- Bleich A., *Een partij in de tijd. Veertig jaar Partij van de Arbeid 1946-1986* (Amsterdam 1986) 87-108.
- Charmant, H., 'Sociaal-democratie tussen vernieuwing en ondergang', *Socialisme & Democratie* 48 (1991) 463-468.
- De Beer, P., 'Heeft de sociaal-democratie nog bestaansrecht?', *Socialisme & Democratie* 2002 7/8 44-55.
- De Jong, W. en Kaal, H., 'Mapping the demos: The scientisation of the political, electoral research and Dutch political parties, c. 1900-1980', *Contemporary European History* (2016) 26, 111-138.
- Depla, P., 'De stem des volks. Ledenonderzoek en de vernieuwing van de PvdA', uit: Voerman G. (red.), *Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Jaarboek 1996* (Groningen 1996), 183-213.
- Escalona, F., Vieira, M. en De Waele J.M., 'The Unfinished History of the Social Democratic Family', in: De Waele J.M., Escalona F. en Vieira M. (red.), *The Palgrave Handbook of Social Democracy in the European Union* (Basingstoke 2013) 3-29.
- G. Esping-Andersen, *Politics against markets: the Social Democratic Road to Power* (Princeton 1985).
- Houtman D. en Achterberg, P., 'Arbeiders en schoolmeesters: een huwelijk in crisis' in: *Socialisme & Democratie* (2009) 6, 22-27.
- Kok W. (red.), *Bewogen beweging: sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam 1988).
- Koole, R., *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Leiden 1992).
- Kruijt, J.P., 'Volksgemeenschap en verzuiling', *Socialisme & Democratie: 'Tien jaar Partij van de Arbeid'* (1956) 2, 121-126.
- Lavelle A., 'Social Democracy or Neo-liberalism? The Cases of Germany and Sweden', in: Curran G. en Van Acker, E. (red.), *Globalising Government Business Relations* (Melbourne 2007) 117-144.
- Liddle, R., 'Is this the death of social democracy in Europe?', in: *Public Policy Research* (2008), 15, 3, 111-113.
- Löwendhart, J., 'Partij van de Arbeid: op naar het midden?', *Socialisme & Democratie* 47 (1990) 263-272.
- Marlière, P., 'Introduction: European Social Democracy *in Situ*', in: Ladrech R. en Marlière, P. (red.), *Social democratic parties in the European Union* (Basingstoke/Londen 1999) 1-15.
- Middel, B., 'Partij van de Arbeid: ook voor arbeiders', *Socialisme & Democratie* 34 (1977) 1, 3-12.
- Niemantsverdriet, T., *De vechtpartij. De PvdA van Kok tot Samsom* (Amsterdam 2014).
- Paterson W.E. en Thomas, A.H., 'Introduction', in: Paterson W.E. en Thomas A.H. (red.), *Social Democratic Parties in Western Europe* (Londen 1977) 11-24.
- Pronk J. (red.), *Schuivende panelen: continuïteit en vernieuwing in de sociaal-democratie* (Amsterdam 1987) .
- Przeworski, A. en Sprague, J., *Paper Stones: A history of electoral socialism* (Chicago/Londen 1986).

- Thomassen, W., 'De idee van de doorbraak', *Socialisme & Democratie: 'Tien jaar Partij van de Arbeid'* (1956) 2, 118-120.
- Tinbergen, J., 'PvdA en het nieuwe beginselprogramma', *Socialisme & Democratie* 35 (1978) 59-67.
- Van Braam A., 'Misnoegen der middengroepen.', *Socialisme & Democratie* 15 (1958) 510-56.
- Van Braam, A., 'Welvaartstoename en inkomensbesteding bij arbeidersgezinnen', *Socialisme & Democratie* 17 (1960) 510-521.
- Van den Doel H. en Lammers H. (red.), *Tien over Rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966).
- Van Praag, P., 'Van kiezers en campagnes. De electorale ontwikkeling van de PvdA', in: Becker, F. en Voerman G. (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 99-125.
- Van Praag, P., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA (1966-1976)* (Amsterdam 1990).
- W. Merkel, 'After the Golden Age: A decline of social democratic policies in western Europe during the 1980's?', *Working Paper* 20 (1989) 1-56.
- Wolinetz S.B., 'Sociaaldemocratie in tijden van globalisering', in: Becker, F. en Voerman G. (red.), *Zeventig jaar Partij van de Arbeid* (Amsterdam 2016) 277-308.
- Zimmermann L.J., 'Welvaartsgroei en inkomensverdeling', *Socialisme & Democratie* 17 (1960) 503-509.

De volgende inventarisnummers uit het PvdA-partijarchief, gevestigd bij Internationaal Instituut voor Sociale Gechiedenis (IISG) te Amsterdam:

- 196
- 341
- 721
- 722
- 726
- 730
- 731a t/m 731d

Digitale bronnen en krantenartikelen:

- 'PvdA wil de afstand kiezers en gekozenen gaan verkleinen', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (10-4-1964) 3.
- 'PvdA-congres op 12, 13, 14 november', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (31-10-1959) 3.
- 'Waakzaamheid blijft geboden', *Het vrije volk: democratisch-socialistisch dagblad* (14-03-1959) 3.
- Bundeszentrale für politische Bildung (BPB), *Mitgliederentwicklung der Parteien bis 1989* (versie 1 september 2015), <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/168030/mitgliederentwicklung-bis-1989> [geraadpleegd op 17 mei 2017].
- Bundeszentrale für politische Bildung (BPB), *Mitgliederentwicklung der CDU und SPD ab 1990* (versie onbekend), <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/138672/mitgliederentwicklung-cdu-und-spd> [geraadpleegd op 17 mei 2017].
- DNPP, 'PvdA jaarverslagen' (versie onbekend), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/iv/> [geraadpleegd op 14-06-2017].
- DNPP, *Beginselprogramma Partij van de Arbeid 1977*, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/beginselprogramma/pvda1977/> [geraadpleegd op 13 juni 2017].

- DNPP, PvdA jaarverslag 1990' (versie 30-07-2012), <http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/pp/pvda/jv/1990> [geraadpleegd op 14-06-2017].
- House of Commons Library, *Briefing paper SN05125: Membership of UK political parties* (2017).
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *PvdA en de Tweede Kamerverkiezingen sinds 1946* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vhs7kjt4yola/pvda_en_de_tweede_kamerverkiezingen [geraadpleegd op 31 mei 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinet-Den Uyl (1973-1977)* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw9/kabinet_den_uyl_1973_1977 [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 31 mei 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 31 mei 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinetten 1945-heden* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhrp1x03/kabinetten_1945_heden [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Kabinet-Van Agt I (1977-1981)* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvw8/kabinet_van_agt_i_1977_1981 [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1977* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvwv/tweede_kamerverkiezingen_1977 [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1994* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1994 [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Parlement en Politiek (PDC Universiteit Leiden), *Tweede Kamerverkiezingen 1998* (versie onbekend), https://www.parlement.com/id/vh8lnhronvx0/tweede_kamerverkiezingen_1998 [geraadpleegd op 6 juni 2017].
- Partij van de Arbeid, *Toespraak door J.G. Suurhoff voorzitter van de Partij van de Arbeid* (1961), https://www.youtube.com/watch?v=uetcDz_WuP4 [geraadpleegd op 11 juni 2017].
- Voerman G. en Lucardie, P., 'Sociaal-democratie nu definitief verdeeld : met volwassen SP is het abonnement van de PvdA op de linkse stem verlopen', *NRC Handelsblad*, 8-3-2007, 9.

Speciale dank aan het DNPP voor het op aanvraag aanleveren van cijfers betreffende het partijlidmaatschap bij alle Nederlandse partijen.